

Skärgårdskapell i Norden

En kortfattad översikt med några reflexioner

Av Christer Westerdahl

1. Introduktion

Utspridda runt Nordens kuster finns ett ganska stort antal lämningar av medeltida kapell vid fiskevær, fiskelägen, och uthamnar. Mestadels har de varit av trä. Ibland finns också byggnader kvar och de är då nästan alla yngre än medeltid. Frågan om eventuell kontinuitet är omöjlig att besvara med säkerhet utan faktiska undersökningar. Kapell har i senare historisk tid varit belägna både vid större och mera stabilt bebodda fiske- och uthamnar och vid vissa säsongsfiskelägen. Men de flesta hamnar saknar kapell. En fråga är varför bara vissa av hamnarna fick kapell. Jag har några uppslag till det i artikeln. Gränser är ibland svåra att dra mellan maritima kapell i allmänhet och skärgårdskapell. Det finns till exempel både sockenkyrkor, votivkapell, kapell och annex med särskild maritim anknytning. Valet har blivit att behandla kapell på öar. Ett nordnorskt exempel ges av fig.1.

Eftersom jag har en viss bakgrund i fält i både Sverige, Danmark, Finland och nu Norge försöker jag här att göra en allmännordisk översikt av problemen kring skärgårdskapellen. Empiriskt får den inte minst baseras på det som jag känner bäst, nämligen Norrland. Situationen är typisk – vi sysslar ju alla konkret mest med lokala eller regionala områden. Tanken är att mina områden kan ge vissa bidrag till en diskussion om andra. Det faller genast i ögonen att jag genast finner stora överensstämmelser mellan mitt material

och det sydnorska som jag nu lärt känna. Enligt min uppfattning¹ skall platser för medeltida kapell bland annat sökas på sådana platser som i muntlig tradition förknippas med begravningar med en eller annan uppgiven grund, med ortnamn som *Kyrkogårds-*, *Körrgårds-*, *Kjerrgårds-*. Denna grund, till exempel kolera, pest eller dylikt, behöver inte stämma vare sig med datering eller verklighet i övrigt. Samma uppfattning har Peter Norman som inventerat stora delar av Smålandskusten.² Dessa platser brukar då heta sådant som *Kab(b)elviga* efter ett kapell eller *Kjerrgårdshola* efter en kyrkogård. Paralleller finns över hela det nordiska området. Jämför *Kap(p)ar(s)-*namnen i Finland och Sverige.³ Även *Kyrk-*namn kan givetvis också vara aktuella.⁴ Varje plats måste bedömas för sig.

Dessutom är alla ortnamn på *Kapell*⁵ högst aktuella, sannolikt även några på *Kyrk-*, *Kjerk-*, *Kirk-* etc. Även namnledet *Prästhus*, *Presthus-* är aktuellt. När Edgren/Hiekkänen 1993 inventerar förekomster i Finland utgår de i stort från samma material, kapellruiner, historiska källor och ortnamn med förleden *Kapell*.⁶ Däremot är de kritiska mot ortnamn med förleden *Kyrk-*. Dessa namn »ansluter sig ofta till församlingskyrkorna«. Det låter troligt även för mig, men jag vill i varje särskilt fall förhålla mig helt öppen till frågan. Jag har själv påpekat att sådan anslutning kan gälla äganderätt för kyrka(n), i meningen en specifik sockenkyrka eller själva kyrkoorganisatio-

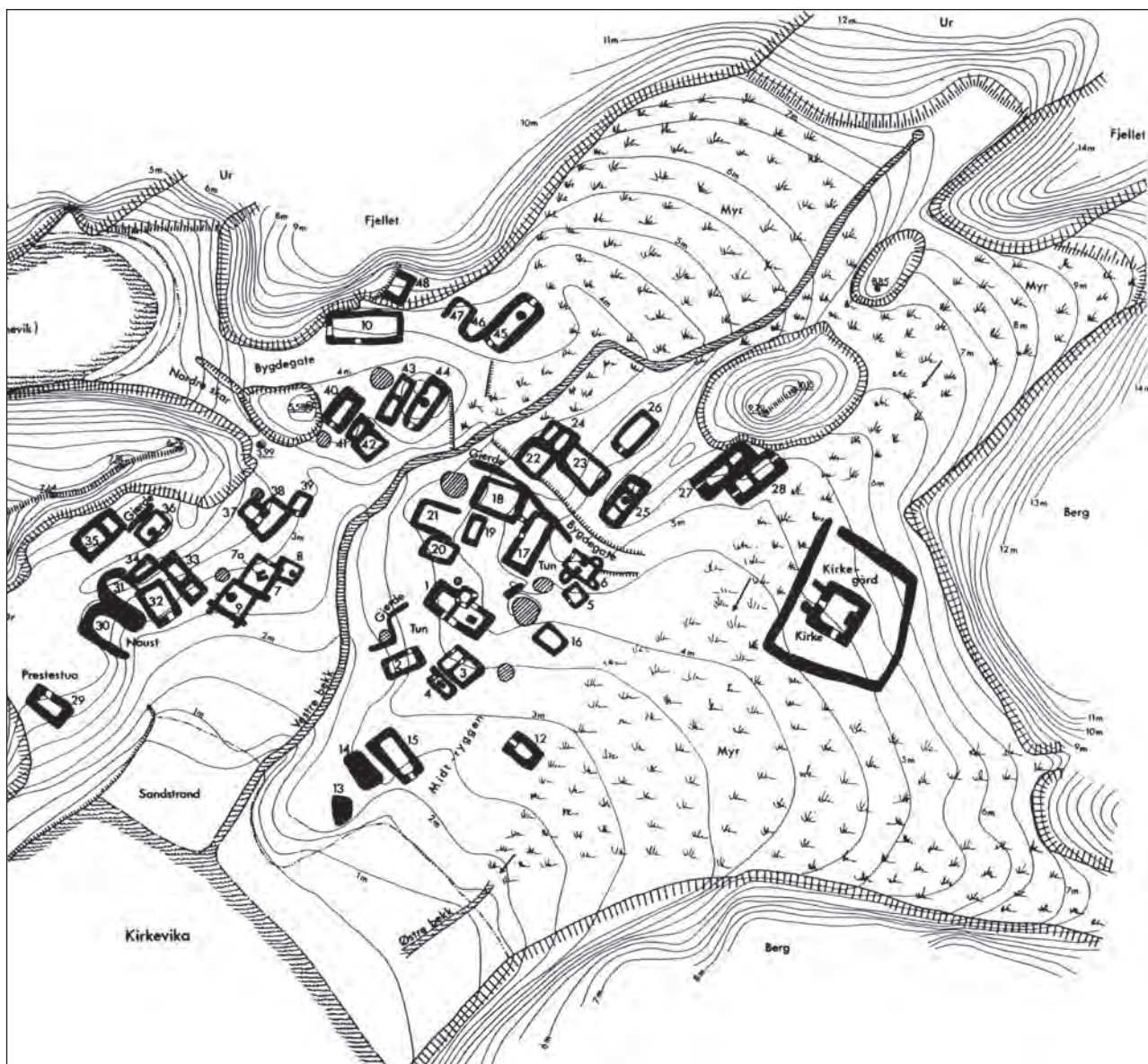

Fig. 1. Mjelvik Kirkeveir i Nord-Troms med senmedeltida fiskeläge och kapellplats. Efter Poul Simonsen 1980.

nen, vägar till församlingskyrkan och vid havet även som riktpunkt eller ensmärke, alltså siktpunkt mot en kyrkbyggnad. Frågan är om också enklare installationer, typ andaktskors eller motsvarande, kan ha betecknats med namn av denna typ. I några fall syftar säkert nutida namn på *Kors-* inte bara på korsvägar eller på sjömärken, fvn. *hafnarkross*. Jämför även företeelsen *Korshus-*, ett enkelt skjul för ett kors, egentligen bara känd genom ortnamn, eller det antagna fristående andaktskorset.

En nog så speciell företeelse, som är mycket litet känd i Norden, *kalvarieberg*, kan eventuellt även på landsbygden ha givit upphov till namn på *Kapell-*.⁷ Det är då inte ens troligt att reguljär predikan förekommit på platsen. Kalvariet var en personlig pilgrimsvandring i miniatyr mellan olika stationer som markerade Kristi passionshistoria. Den avslutades vid ett kors, ibland inne i ett kapell. Kalvarieberg och korsvandringar började upprättas först efter 1420 och tillhörde då mestadels städerna. Endast Nordlander⁸ anför en lite uppmärksammasad – i och för sig hypotetisk – lokal vid en huvudväg i landsbygd.

En del andra installationer kan tyda på kapell- eller andaktsplatser, som *fattigbössor* och *prästkammarer* (*prästhus*). I några fall kan antydningar till sådana också finnas i ortnamn, särskilt marknamn. Jan Brendalsmo⁹ har exempel på fattigbössor i sammanhang med kapell från Trøndelag. Inkomster från fattigbössan kunde som i historisk tid i Sverige, jämte böter för brott mot hamnstadgan, ha bekostat kapellens underhåll. En offerstock som förordades placeras på Kappalön i Marsundet, Åland, år 1653 nämns av Ringbom/Remmer¹⁰ och i samma källa nämns förnyelse av en annan offerstock eller »hamnstock« åren 1705-1706 på ön Signhildsskär i Ålands hav.¹¹ I min studie kring Väneren har jag ett antal namn *Bösshamn*

som enligt muntlig tradition visar på en fattigbössa, men utan koppling till kapell.¹² Längst in i Moderma-gen eller Modermagshålet, Storhamn på Agön, Häl-singland, finns marknamnet *Korset*.¹³ Här fanns ännu under 1800-talet en fattigbössa för sjöfarare. Sådana är kända från flera nödhamnar längs Norrlandskus-ten. Nästa i norr fanns i Kalvsundet, ibland kallad *Böss-hamn*, mellan Bremön och Bremö kalv, strax söder om Sundsvallsfjärden.¹⁴ I Norrlandsleden I¹⁵ citerar jag en skutskeppare från förra seklet om betydelsen av Stor-hamn. Han var på väg norrifrån till Stockholm:

»Ja' trodd' ja' skull' spänn' Jungfrun (segla förbi den stora ön Storjungfrun), men som ja' hadd' dålig don fick ja' kovänd' å gå in in i Modermagen...«

I något fall kanske även *helgonnamn*, som *S:t Olav*, *S:t Olof*, eventuellt också *Ol/a*, *Marten*, *Jan*, *Jon* för *Johan-nes*¹⁶ eller ortnamn som tyder på närvaro av *munkar* vara indikationer på kapellplatser, som de med för-leden *Munk-*. Man kan, särskilt mot bakgrund av do-kumenterat intresse för fiskelägen från tiggardordnar som franciskaner (vidare nedan) inte avvisa *Munk-*namnen som helt irrelevanta. Men förutom denna möjlighet kan de visa på pilgrimer, vilket även gäller förlederna *Grim-*, *Pil/e/grim-*, på pilgrimsvägar och andra vägar, på uppodling eller kolonisation av kloster- eller kanske lekbröder i efterreformatörsk tid.¹⁷

De små gudshusen är en del av det maritima kul-turlandskapet och speglar flera av dess aspekter. Varje kapell har sina egna, individuella, förutsättningar. Men det finns också tydliga paralleller med andra. Min huvudtes är att kapellen visar både på ett *ekonomiskt* och ett *rituellt* landskap, och på ett *institutionellt* eller *maktbaserat* landskap. Därtill ingår de som en nat-URLIG och viktig del, i *transportlandskapet*. Jag misstän-

ker här att de ofta markerar toppen på en efter hand framvuxen hierarki av serviceutbud i uthamnar. Men varför kom somliga uthamnar aldrig dithän?

Utgångspunkten är således *både* fisket och sjöfarten. Kapellen har utgjort en del av det serviceutbud, som redan i medeltid var aktuellt vid en en uthamn. En kyrkogård vid en sådan hamn ger en indikation på en »främlingars hamn«, som Per Lundström en gång passande kallade den.¹⁸ För att en begravningsplats skulle upplåtas måste det finnas *begravningsrätt* på ön. Gravar fick bara grävas inom ett av kyrklig befattningshavare invigt och tydligt begränsat område. Begravningsrätten kunde också upphävas av olika skäl. Bland annat kunde biskopen frukta att inte gravhelgden kunde upprätthållas, till exempel om avgränsningen av gravområdet inte var tydlig.¹⁹

Det normala var ju att alla efter döden hamnade på sin egen sockens kyrkogård. Även sjömän begravdes inom sin socken. När anonyma gravläggningar görs vid en kyrka - ja, kanske bara en kyrkogård fanns på platsen - visar det att det gäller främlingar inom denna socken. Det gäller okända drunknade, strandvaskare, som hittats längs stränderna. Det kunde också gälla avlidna sjömän ombord på ett fartyg som tagit skydd eller förlist här.

Men om fiskeläget bara utnyttjades av lokala fiskare som redan tillhörde en socken med en sockenkyrka var fiskekapellet bara ett annex till denna sockenkyrka. Då behövdes ingen begravningsplats för dem. Fjärrfiskare kunde i och för sig även ta med sig de döda hem, men det var framförallt för dem som kyrkogården var viktig. Behovet fanns dock alltid av en gravplats, mera tillfällig eller i ordnade former, för drunknade sjömän.

Äganderätten till marken på den aktuella ön kan vara en inkörsport till uppkomsten av ett kapell. Jan

Lundell har lagt märke till att många kapell i Hälsingland ligger på öar ägda av kronan. Han har till och med sökt lämningar av äldre, helst medeltida, kapell på öar som är kända som kronans, som Gackerön vid Hudiksvall, Hälsingland. Här har vi vid kusten en koncentration av kapell inom ett litet område.²⁰ Jordnaturen för öar med kapell borde för övrigt undersökas mera systematiskt. Men samtidigt kan man undra varför kapell inte finns nämnda. Just kronofiskena är av naturliga skäl extremt väl dokumenterade, till exempel det stora kronofisket Mörskär vid Kökar vid Åland.²¹ Men här finns inget kapell.

Det finns många kombinationer av funktioner hos en hamn, så att en fiskehamn också tjänstgör som uthamn, nöd- och rasthamn längs farleden. Detta är ett allmänt intresse som kunde kopplas till kronan. Fiskarna är faktiskt redan i sig själva en del av serviceutbudet för sjöfarten. Hamnfogden på ett svenskt fiskeläge hade förutom ordningen inom fisket, som turordning vid fasta fisken och den gemensamma utrodden, och i fiskeläget också ansvaret för såväl prickar, sjömärken, som för lotsning och vårdkasar.²² Detta ansvar övergick senare helt på lotsdistrikten. Därtill har vi möjligheten till logi, mat och dryck serverad iland i gästgiverier eller *tafernishús* under seglingssäsongen och skjutsrodd genom fiskare eller genom gästgiveriets folk.²³ Fiskare kunde rekryteras tillfälligt som lotsar, med fiskebåten på släp efter fartyget. Proviant var möjlig att förvärva genom dem. Det var också möjligt att bland dem rekrytera sjöfolk ombord om det behövdes. Under medeltiden och fram till efter det stora nordiska kriget i början av 1700-talet, c. 1720-25, förvandlades det tidigare mera informella lotsväsendet till en reguljär statlig organisation i båda rikena. Först vid denna tid börjar en del fiskelägen få fast bebyggelse i Finland och Sverige.

Det är mycket troligt att det överallt finns ett direkt samband med lotseriet. Någon form av kontant ersättning utöver fisket kan ha varit nödvändig för att hårda ut i fisket som helårsyrke. Det gäller även när fisket fortfarande var en kombinationsnäring.

Fiskehamnen i sig var en mångfacetterad företeelse. Magnus Holmqvist²⁴ indelar fiskelägen i sen historisk tid med utgångspunkt från Norrland i fem typer eller faser:

1. Närfiskeläge. Åretruntboende utövar fiske i huvudsak till husbehov.
- 2a. Fjärrfiskeläge. Säsongsboende utövar fiske huvudsakligen till avsalu.
- 2b. Stadsfiskeläge. Säsongsboende (från närbelägen stad) utövar fiske huvudsakligen till avsalu (sedan det egna behovet täckts, min anm.).
3. Yrkesfiskeläge. Åretruntboende utövar fiske huvudsakligen till avsalu.
4. Deltidsfiskeläge. Åretruntboende utövar fiske i huvudsak som komplement till annan näring.
5. Fritidsfiskeläge. Säsongsboende utövar fiske huvudsakligen till husbehov.

Det förefaller rimligt att behov av kapell förelåg i typerna 2a, 2b och 3. Men de lokala förutsättningarna har varierat högst betydligt. I Norrland var klassindelningen bland fiskarna i fjärrfiskande stadsborgare, närfiskande bönder och strandsittare tydlig. Den fick också utslag i fördelningen av och utseendet på kapellen. Storleken på fiskeläget får också förutsättas ha haft betydelse.

Liksom landskyrkorna enligt Gulatingsloven i Norge var upplagsplatser för leidangsskeppens utrustning, t.ex. segel och rigg, kunde de små kapellen ha stor betydelse för förvaring av både båtar, rigg och fi-

skeredskap som nät. Men de fylldes då ofta helt, vilket var omöjligt i kyrkor som användes hela året. Några uppgifter kommer från Norrbotten. Karlöborna på Sandskär förvarade ännu på 1880-talet sina nytjårade småbåtar i kapellet när de seglade hem efter fiskesäsongen. I Rödkallens kapell lades storryssjor och andra redskap som var för stora för fiskebodarna in för vintern.²⁵

Det verkar lämpligt att se mitt ämne här som en nordisk företeelse. Men det finns viktiga variationer inom området. Troligen blev det i Norge tidigare än annorstädes fast bebyggelse ute på skär och öar. Havet låg ju i motsats till Östersjön alltid öppet på vintern. Uppgifter om äldre kapell och kyrkor på sådana öar finns i större utsträckning genom detta samband.

Det fanns stora inkomster att hämta i fisket i form av tionde och gåvor för sockenprästen i både katolsk och efterreformatorisk tid. Det måste betyda, att både sockenpräst och biskop gärna markerade närvaro i samband med kapellen. En stor ekonomisk fördel var dessutom om de små kapellen var vad man i Norge kallade *benådningskyrkor*, »altså at befolkningen selv sørget for bygningens vedlikehold og avlønning av prest».²⁶ I Danmark verkar det snarare som om sockenkyrkor vid kusten fick ta kapellens plats. Här skedde fisket med utgångspunkt från by- eller sockenstranden. Efter hand växte fast bebyggelse upp där. Många kapell kom därigenom att ingå i en mer eller mindre urban bebyggelse. Danmark kan därmed inordnas i ett kontinentalt mönster.

Däremot är de utsträckta klippiga kvartårskärgårdarna med landhöjning karaktäristiska för hela Skandinavien med Finland, det vill säga i hela Finland och Norge och i större delen av det nuvarande Sverige. Detta skapar gemensamma förutsättningar för fiskelägen och hamnar på öar och i sund. Det finns

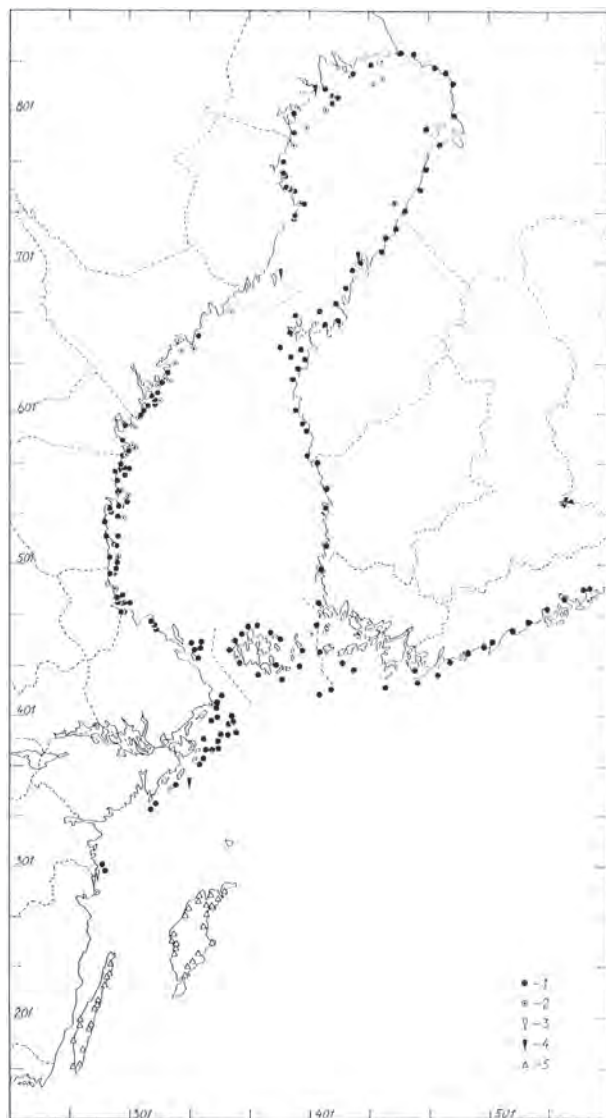

Fig. 2. Säsongsfiskelägen i Sverige och Finland i historisk tid. Kapellplatser är särskilt utmärkta, liksom hamnordningar, och fiskelägen med bara bodar (Gotland och Öland). Atlas över svensk folkkultur I, 1957 karta 2.

också olikheter i området. Vinterisen betecknar som sagt totalt avstannande av allt hamnfiske i varje fall inom norra och oftast också den centrala Östersjön.

Fiskekapellen förefaller ofta ligga på mera anonyma små hamnlokaler i öst. Antalet hamnar är dock mycket stort i senare tid. De större säsongsfiskelägena i Sverige/Finland,²⁷ (fig. 2), för strömmingsfiske drog till sig folk från många håll, ibland även långt inifrån inlandssocknar. Därmed fick särskilda arrangemang göras för att gudstjänst skulle bli möjlig. Givetvis försökte de aktuella sockenprästerna att lägga beslag på tiondet i fisket och för övrigt även andra fördelar. Men de bör också ha predikat och ordnat mässor ute i skären. Det kan beläggas i flera fall under hög- och senmedeltiden, att munkar från tiggardordnar och särskilt franciskaner, tog över denna roll från sockenprästerna. Det betyder troligen även att de tog över tiondet från fisket. Men det betyder däremot inte att vi genom till exempel franciskanska arkivkällor skulle ha så särskilt mycket att hämta.²⁸ Å andra sidan kan fördelningen av kapellen kanske vara signifikant i förhållande till franciskanska intressen. Edgren/Hiekkänen²⁹ har delvis byggt sin argumentation för Galléns tes, framlagd redan 1988, på detta. Detta gäller även Christian Lovén.³⁰

Variationer finns även i lokaliseringen av kapellhamnarna. Inom det bottniska området förefaller det ibland som om säljakten kunde vara lika intressant som fisket. Denna jakt bedrevs dock mest på vårvintern, i någon mån före isläggnings på hösten. Användning av kapell var då knappast aktuell.

Fisket är överlag den viktigaste bakgrunden för kapellen. Fiskerätten blir i området efter hand alltmera privat, i den mån den via allmänningarna inte görs till regale genom Gustav Vasa under 1500-talet. Genom den kraftiga landhöjningen utökas landet stän-

digt och jordägarna tillerkänns fiskerätten på dessa. Inte ens havsfisket är fritt, eftersom fiskehamnen ligger på privat grund.³¹

Skillnaden mellan dansk-norsk och svensk-finländsk fiskerilagstiftning har ansetts vara fundamental. Å andra sidan gjorde ju även den medeltida danske kungen regala anspråk på allmänningar som stranden. Stranden och skärgården var i Norge den yttre allmanningen i motsats till den inre.³² Kanske skillnaderna därför var mindre utpräglade i medeltid. Sedvanerätten dominerade och kontrollen var mindre effektiv. Det hindrade inte att feodala krafter försökte få kontroll över fisket och mestadels också lyckades med detta.

Den första fiskeristadgan i Sverige, *hamnordning*, eller *hamnskrå*, från år 1450 och under Karl Knutsson, gäller kronofisket *Huvudskär* i Stockholms södra skärgård där en högaristokrat, riddaren Erenghile Nilsson av Hammerstaätten, tillskrivs äran för dokumentet.³³ Redan enligt något senare versioner av denna hamnordning skulle böter betalas av den som uteblev från gudstjänsten. I den första finns dock denna bestämmelse inte med, som påstås så ofta men alltså felaktigt.³⁴ Samma regel upprepas däremot i 1669, 1726 och 1771 års hamnordningar.

Först under 1500-talet kan lagarnas kodifiering misstänkas få reell betydelse. Enligt kungligt brev gjordes i Sverige 1/3 1545 alla fiskelägen till regale. Ett senare brev ger fisket fritt mot erläggandet av var femtonde tunna till kronan. Staten bidrog med saltet.

I stor utsträckning blir en rad med kapellruiner i hög grad anonyma företeelser i Finland och Sverige. Undersökningarna får därmed lita i stort sett till det arkeologiska materialet.

Jag inskränker mig här i brist på andra och tydligare kriterier i huvudsak till kapell eller kapellruiner

med eller utan begravningsplatser, på öar och skär med hamnar. Men jag misstänker också att kapell ibland legat på många maritima begravningsplatser som saknar kända eller synliga lämningar av kapell. Här borde en kritisk behandling av ortnamnen över hela området fylla en viktig roll som indikation.³⁵ Tanken med denna presentation är att belysa kapellens roll i det maritima kulturlandskapet i Norden, alltså i samband med fiske och sjöfart. Deras roll av »monument«, om än lika 'obetydlig' som sjömärkenas, är inte oväsentlig.³⁶ Dessutom är den ett bidrag till att indikationerna på många bortglömda kapellplatser åter lyfts fram i ljuset. Framställningen är inte avsedd att vara helt uttömmande, men däremot att ge exempel på de flesta varianter av källsituationer och typer av källor i ett allnordiskt perspektiv.

2. Sydnorge

På Agderkusten i Norge, där vi samlades till det kyrk- arkeologiska möte, där detta föredrag presenterades, finns flera exempel på olika typer av kapell och begravningsplatser. På många olika sätt illustrerar de källmaterialet generellt. De är förlagda till *uthavner*, uthamnar, det vill säga hamnar i skärgårdar som inte i första hand är lastageplatser eller satelliter till en sådan eller till en stad, utan fungerar som nöd- och rasthamnar. Nästan all trafik med segelsjöfart från Europa in i Östersjön passerade denna kust och sökte skydd här, i varje fall sedan 1400-talets senare del. Förhållandena inom sjöfarten blev här så speciella, att historikern Dag Hundstad³⁷ med fog kan tala om maritima *monokulturer* i vissa av dessa uthamnssamhällen från 1600- till 1800-talet. De är baserade på sjöfart och lotsning, inte i första hand på fiske. Definitionen av ett *uthavnssamfund* är då ganska restriktiv. Till en del påminner de om danske »skibberby-

er«. Två av uthamnarna i området är särskilt kända, *Ny-Hellesund* och *Selør*.

Rätt ut från platsen för konferensen i Søgne såg vi de två berömda 7,5 meter höga cementvarderna på 60 meters höjd över havet vid *Ny Hellesund*. En bild av dem utgör idag Søgne kommunvapen. Ursprungligen var de byggda av sten. De sprängdes under den tyska ockupationen, när ett kustfort byggdes här. Som sjömärken kan de förmodas tillhöra de äldsta i Norge.³⁸ Uthamnen är väl skyddad inne bland öarna under varderna och vida känd. Namnet bör gå tillbaka på kungasagornas *Helgasund*, 'det heliga sundet', i den äldsta holländska läskartboken 1543 skrivet *Heilyghesond*.³⁹ Detta sund har förknippats med St. Olav i enlighet med traditioner spridda längs i stort sett hela kusten.⁴⁰ Däre-

mot finns inget direkt belegg för helgonkungens närvaro.⁴¹ Två senmedeltida vrak ligger i området kring hamnbassängen, *Ny-Hellesund 1* med trolig utomnordisk konstruktion från omkring 1450, med bland annat kalkstenslast från Tallinn och det klinkbyggda *Ny-Hellesund 2* från ungefär samma tid.⁴²

På *Kapelløya*, ibland skrivet *Cabbeløen*,⁴³ i *Ny-Hellesundsarkipelagen* finns en begravningsplats. Både ortnamnet och en mycket detaljerad tradition visar på en kapellplats (fig. 3). Med hjälp av bland andra Johan Anton Wikander⁴⁴ kunde lokalhistorikern Jostein Andreassen från Søgne under 25 års tid inte bara dokumentera nutida tradition och datera nedrivningen av kapellet till 1760-talet, dessutom vem som lät utföra den och även vad som hände med

Fig. 3. *Ny-Hellesund, Kapelløya, Søgne, Vest-Agder. Kapellplats med begravningsplats. Foto: CW.*

timret. Han kunde till och med lokalisera flera ännu bevarade stockar med målade bibelverser från tiden efter 1550, som i viss mån kan rekonstruera den ursprungliga kyrkans utseende. Sista begravningen på platsen ägde rum 1827.⁴⁵

Hamnen på *Selør* väster om Lindesnes är inte mindre väl belagd än Ny-Hellesund, snarare bättre. Den utgör den viktigaste nöd- och rasthamnen väster om Lindesnes, Norges sydligaste punkt på fasta landet. Vid detta näs som var en av Nordeuropas viktigaste riktpunkter, delade sig lederna, norrut/västerut mot Bergen och Ryssland och österut, i riktning mot Östersjön. Detta bör ha gällt redan från 1400-talet och framåt, men särskilt under 1600- och 1700-talen. Att ta sig runt Lindesnes var också ett i hög grad symboliskt moment i resan längs den norska kusten. Men de farliga farvattnen med stormar och stark strömsättning kunde ibland göra, att man kunde få ligga still här i veckotal, ja, ibland i månadslånga perioder. Här har enligt Norges kongesagaer⁴⁶ verkligen St.Olav vistats en längre tid ombord på sina skepp under vintern 1028. 1156 möttes här kungarna Inge och Øystein och baglerflottan 1207.⁴⁷ Kring 1300-talets början finns belägg för engelsk trafik från Kingstons-on-Hull.⁴⁸

Selør ligger liksom Ny-Hellesund i en mindre arkipelag, vars skyddade karaktär fortsätter inåt fastlandets näs. Detta stora hamnområde kallades troligen *Korshamn* som helhet. I hamnen på *Selør/Korshamn* har påträffats en i Norge unik förekomst av medeltida vrak utanför stadshamnarna.⁴⁹ Det finns hittills inte mindre än fyra vrak av olika typer, varav två skepparkeologiskt kan betecknas som »koggar«. Skeppstyven »kogg« har i flera sammanhang associerats med hansen, vilket i och för sig inte alls är nödvändigt. De är daterade i högmedeltid genom C-14 till 1265-1385,

1410-1460, 1460 och 1520 med en relativt bred marginal i varje särskilt fall. Fartygsfynden tycks därmed åtminstone gravitera mot den senare av de stora fiskeperioderna, från omkring 1400 och ett drygt århundrade framåt i tiden.

Korshamn nämns första gången 1435 som *corshaun*, då av den tidigaste nordiska kartografen, dansken Claudius Clavus.⁵⁰ Korsets tecken har alltså återopats i *Korshamn*, 'korsets hamn'. Namnet kan antingen ha syftat på ett faktiskt *hafnarkross*, ett sjömärke format som ett kors, eller för att markera att hamnen ställts under korsets beskydd.⁵¹ Det finns dessutom ett betydande antal *Korshamn*, *Krosshamn*, *Korshavn* i Norden. Inte mindre än fem av dessa är belagda i medeltid, liksom *Korshamn* vid Lindesnes. En förekomst vid Stockholm, fastän inte lokaliserad, är omnämnd så tidigt som 1334.⁵²

Det finns en stor mängd liknande *Kors-* eller *Kross-*namn i Norden.⁵³ Även om ett ytterligt fåtal av dessa platser kan komma ifråga finns det anledning att erinra om den ursprungligen av A.W. Brøgger framförda idén att faktiska kors, främst av sten, men väl även av trä, under missionstiden kunde ha tjänstgjort som fokus för en gudstjänstlokal i det fria.⁵⁴ Sockenprästen Johan Støren skriver i en text om Trøndelag från 1774:⁵⁵ »Førend Titteren blev bygget havde man paa Dahløen staaende et Kaars i Skjul, som endnu er at see, og hvor Gudstjenesten har vaeret forrettet udi een med Sten omkring Kaarset indhegnet Kreds«. På Agder har muntlig tradition talat om ett sådant kors före sockenkyrkan i Harkmark. Flera *kors-*namn utmärker intressanta platser, som *Krossen* i Kjerkehavn, Hidra.⁵⁶ Man skall även minnas, att kapell ibland kallas *Korshus*.⁵⁷

Det som kallats kapellet på *Selør* är en liten men mycket tydlig ruin av en stengrund inom en lika tyd-

Fig. 4. Selør vid Lindesnes, Vest-Agder, kapellplatsen. Foto: CW.

lig inhägnad av sten. Inhägnaden är rund eller oval (fig. 4). Detta är ett drag vi också finner från en del svenska lokaler, som den i och för sig gåtfulla Jungfruhamn på Bjuröklubb i Västerbotten, vid S:t Olofshamnen på Drakön i Hälsingland, vid Gamle Hamn eller S:t Olofs hamn på Fårön vid Gotland, vidare nedan. Den runda inhägnaden finns även vid Signhildsskär på Åland⁵⁸ och i övriga Finland, som vid Råfsö i Kyrkslätt.⁵⁹ Det finns en sådan helt rund mur eller vall även runt den antagna kyrkgrunden vid den senmedeltida handelsplatsen *Gásir* eller *Gásar* i Eyjafjörður på norra Island (fig. 5).⁶⁰

Kapellplatsen är belägen på platån alldeles ovanför hamnbassängen på Selør. I denna bassäng har fynd av olika slag gjorts under lång tid, inte bara från två av de anförda vrakplatserna. Mot denna bakgrund är det lite förvånande, att den muntliga traditionen tidigare

inte tagits på allvar inom forskningen. Så vitt jag förstår var det först 1987, genom publiceringen av Johan Anton Wikanders artikel,⁶¹ som det kunde fastställas att här verkligen legat ett kapell. Den holländske läskartutgivaren Lucas Jansz. Waghenaer visar nämligen 1592 vägen in hamnen under »kercken« på nordsidan, den engelska upplagan av landsmannen Willem Jansz. Blaeus verk 1612 talar om en ankarredd »right against the white church«.

På samma sätt har Wikander⁶² systematiskt visat på de gamla kapellplatserna och kyrkogårdarna längs hela denna kust. För egen del har jag sett det som särskilt spännande att de hamnar som jag själv förtecknat ur maritim synpunkt som de viktigaste i många fall faktiskt har haft det ena eller det andra. En misstanke gör sig naturligtvis gällande att de kanske en gång har haft båda två. Det finns en viss skepsis mot

traditioner och bruk av indicerande ortnamn inte bara i detta sammanhang. Ifråga om Seløyene, Hom-borsund och Hesnesøyene skriver Torbjørn Låg att »indikasjonene er dessuten så svake at det foreløpig er best å se bort fra dem«. ⁶³ Med hänsyn till Wikanders påvisande av källorna till kyrkan på Selør och därtill faktiska lämningar, som hela tiden funnits synliga, verkar denna instinktiva skepsis hos vissa historiker minst sagt överdriven. Min kollega vid fylkeskommunen, Frans- Arne Stylegar, har särskilt intresserat sig för sägenuppgifter om nu försvunna kapell och kyrkor. Förutom en kyrka i *Sånum*, enligt traditionen av sten, nära Mandal och på fastlandet, men i närheten av en färjeförbindelse över Svinsund vid Skogsfjordens mynning, ⁶⁴ har han lyckats fastställa rester av en tidigare okänd stavkyrka i Åseral i inlandet. ⁶⁵

Hela områdets kustkyrkor är maritimt anknutna, till exempel Kirkehavn på de stora ön Hydra, Herad i det inre fjordsystemet innanför Farsund, Spind på fastlandsnäset med detta namn öster om Farsund, Austad, Spangereid, och även Tveit norr om Kristiansand har haft ett upptagningsområde som förut-satt transporter med båt på älven. Det är således svårt att veta var man skall dra gränsen om definitionen av ämnet skulle vara »maritima« kapell och kyrkor. Men detta är förvisso inte det enda området i Norden där problemet uppstår.

Tidiga begravningsplatser, som möjligen också kunde ha hyst en predikolokal eller motsvarande, har ofta fallit i glömska. Om de fortfarande omtalas kan deras bakgrund i traditionen ha anknytit till kända fenomen i sen tid, som pestkyrkogårdar.

Det finns en reguljär kyrkogård i *Kjerringvika* ⁶⁶ på *Prestøyna*, Hydra, tämligen sentida. En tradition om ett vikingatida slag vid hamnen på *Hillesund*, väster om Mandal, där de stupade sägs ha begravts i en myr

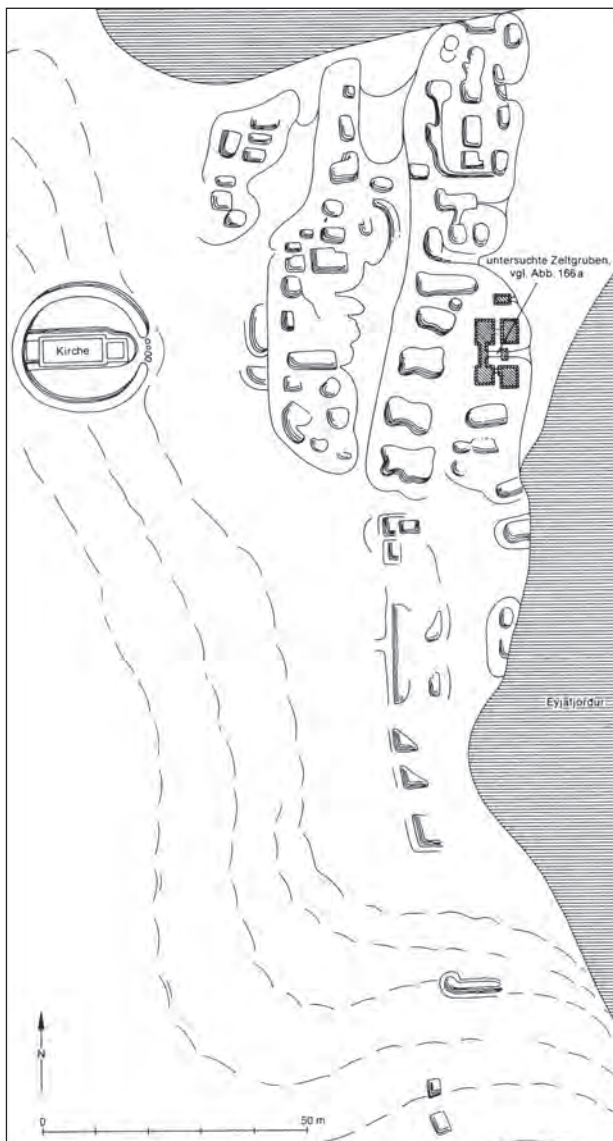

Fig. 5. Gåsir, Island. Kyrka med rund bögårdsmur på senmedeltida handelsplats. Efter: Bruun 1928/Ellmers 1972.

på Ramsøy, kan i själva verket dölja en liknande bakgrund som traditioner om mera »vanliga« sjömansgravar. Men traditionen om själva slaget på denna plats kan ha en bakgrund i *Lese Früchte* eller så kallad »booklore«. Den beror förmodligen på att några strofer i Magnus den Godes saga av Sigvat skald om *Hillar(sund)* och dess association med korpar, örnar och lik senare lett till en lokalisering av ett slag till just detta Hillesund. I själva verket finns på sjöleden till Trondheim dit Sigvat var på väg flera möjliga ortnamn, totalt sex platser, men inte alla passar så väl. Året var 1030 då Sigvats herre Olav Haraldsson redan var död vid Stiklastad. Om det inte har legat en kapellplats på Hille kan det ha sin förklaring i att det redan fanns en närbelägen kyrkplats i Sånum. Eventuellt var denna redan tidigt begravningsplats för okända drunknade i Hilleskærgården. Det är att märka att inte heller något officiellt gästgiveri tycks ha funnits vid Hillesund, trots uppgifter i traditionen. Man har väntat sig det eftersom andra uthamnar brukar ha ett sådant.

Ett specialfall är kanske den superba storhamnen vid Flekkerøy nära Kristiansand. Där vittnar exempelvis namnen *Kjerregårdsbukta* och *Kabeldalen* på fastlandet, inom Vågsbygd, kanske om ting som funnits före örlogshamnen på 1500- och 1600-talen. Däremot vet vi att *Kjerregårdsbukta* på *Odderøya* i Kristiansand uteslutande syftar på en kolerakyrkogård från mitten av 1800-talet.

Hamnar av iögonfallande status vid den inre farleden kan av goda skäl förväntas ha varit platser av rituell betydelse. Jag har själv sett *Kirkeviga* på Skjernøy, nära en annan viktig hamn längs den inre leden, i *Skjernøysund*, men platsen verkar föga lämplig för ett kapell. Däremot förefaller det möjligt att den plåtå som kallas *Kapellheia* eller *Kapittelheia* eventuellt kunde ha hyst en sådan plats. Kanske har jag fel, men här behövs definitivt mera analys. En relativt stark in-

dikation tycks ges av den muntligt traderade versen ur en ursprungligen sammanhängande »ranglevis«, ibland kallad *Skjærgårdsvisa*.⁶⁷

Sjöfolk uppges vidare ha blivit begravda nära den skyddade redden utanför öräckan, på *Landøy* i Halse eller innanför den, som vid *Torsvik* i Oddernes, den senare på fastlandet. De flesta här anförda uppgifter har Wikander (1985) eller Brendalsmo/Stylegar (2005) som ursprung.

Litet längre österut än den senare, mot Lillesand, ligger hamnen *Gamle Hellesund*, med *Kabelviga* och *Kjærgårdshola*, där skelettfynd gjorts. Wikander pekar även på namnet *Kabelviga* i *Ulvøysund*, en av många mindre hamnar i den så kallade Blindleia. Mellan Lillesand och Grimstad ligger den viktiga hamnen *Homborsund* med en kyrkogård i *Sjøråger* på fastlandet. Vid *Kabelviga* på *Vestre Hesnesøy* utanför Grimstad finns en gravplats för sjömän där siste man lades i jorden 1848. På *Merdø* strax utanför Arendal ligger ännu en gravplats för sjömän, och i slutet av 1700-talet omtalas där byggnadsrester, som påtalas vara från ett »gamelt Kloster«.

På den stora ön *Jomfruland* i Telemark skall ha legat en »pest-«kyrkogård, i *Langesund* i samma fylke ligger en »kolerakyrkogård«, liksom vid det relativt närbelägna *Brevik*. Med säkerhet avser en del av dessa uppgifter inte bara pest och kolera.

Wikander⁶⁸ har också korta uppgifter om flera platser än dessa, de 6-7 lokalerna *Marikov*, samtliga i maritimt läge. De kan tolkas som 'Marias kove', till 'kove'= litet hus.⁶⁹ St. Hallvards kapellruin på *Lauvøya* vid Horten och gravplatsen vid uthamnen *Larkollen* vid Moss. Men de är delvis oväsentliga i detta sammanhang, som inte är avsett att vara helt uttömmande. Angående traditioner om »kloster« se vidare i den följande texten.

Men några frågor dyker också upp om »hål i kartan«: varför finns det inte uppgifter om *Brekkestø*, en viktig hamn mellan Kristiansand och Lillesand, varför inte om *Svinøer*, den viktigaste nöd- rast och lotshamnen öster om Lindesnes? Varför inte om begravningar vid en fiskehamn som *Våre* utanför Svinnør, där många fartyg förlit och dessutom fartyg sökt nödhamn ibland? Varför finns inget tydligt markerat av traditionen vid just *Skjernøysund* (ovan)? Hur är det vid *Portøer*⁷⁰ utanför Kragerø? Och framförallt på *Hvaler* i Østfold? Dessa frågor måste besvaras i varje särskilt fall. De är väl så intressanta som det faktum att det ligger ett medeltida kapell på andra platser.

3. *Det bottniska området, främst Norrland*

Min egen fälterfarenhet gäller alltså i huvudsak Norrlandskusten. De kapellruiner som faktiskt undersökts har givit en del intressanta resultat eller snarare nya frågor, som kan vara av värde även på andra håll, inte minst i Norge.

En säregenhet är att inte bara lokala fiskare har utnyttjat skären. Betydande sjöfärder från norra Finland, Mälarstäderna och inte minst Gävle⁷¹ har regelmässigt varje år utgått till bottniska fiskelägen i nyare historisk tid. 1446 grundas staden Gävle. Vid 1500-talets mitt erkänns Gävleborgare privilegier av Gustav Vasa 1557 med avgift genom var tionde tunna strömming.⁷² Näringar i senare grundade städer som Söderhamn i Hälsingland, grundad 1620, baserades på fisket i skären.⁷³ Städerna var under sommaren i stort sett avfolkade. Minst en tredjedel av borgarna var ute i skären och fiskade till vinterns husbehov. Även husdjur följde med och betade därute. Man kan tala om ett slags maritimt »fäbodliv«.⁷⁴ Fiskehamnar av denna typ finns från Gävlebukten till Nordmaling söder om Umeå. Tyngdpunkten för fiskekapellen finns i Ångermanland, där

gävlebohamnarna ligger som tätast. Kapellen här är också de finast byggda och de bäst utsmyckade.

Det är också belagt att Gävleborna olagligt saluförde en mängd varor i fiskehamnarna de besökte. I stora delar av deras område var mera omfattande sjöfart med egen avel på större fartyg bland allmogen okänd. En orsak kan vara att gävlebor skötte den trafiken. Det är i dessa hamnar som flertalet kapell finns. Närmare 25 av totalt 100 Gävlebohamnar (fig. 6)⁷⁵ hyser kapell. Under benämningen 'gävlebor' döljes dock borgare från många flera städer än Gävle. Där finns i äldre tid många borgare från ursprungligen medeltida städer vid Mälaren som Strängnäs, Uppsala, Västerås, Arboga, Torshälla, Mariefred, Södertälje och från Roslagen, som Norrtälje, Östhammar/Öregrund. De har med andra ord också medverkat till uppbyggnad av kapell. Norr om gävlebornas område finner vi alltså på 1600- och 1700-talet motsvarande fiskarborgare från nordfinska (österbottniska) städer som Uleåborg och Vasa. I någon mån förekommer de i historisk tid tillsammans med västerbottningar också något längre i söder, till exempel i Ulvöhamn, Ångermanland. Vi vet bara att det förekommit. Omfattningen är okänd. Söder därom fiskar mellansvenska fiskare i Finland och tvärtom. På Gotska Sandön jagas säl och samlas vrakgods av både ester från Ösel och av Fåröbor. Alla dessa rörelser betyder också smyghandel i liten skala, inte minst av salt som är en given bristvara i Östersjön, och annat utbyte. Den maritima världen inom Östersjön är ett gigantiskt vardagligt aktivitetsfält med många nyanser i många hundra år.

Inledningen till de faktiska medeltida spåren kommer i norra Västerbotten. Norr om Bjurön finns i Bureå vid älvutloppet på den nu uppgrundade *Klosterholmen* rester av ytterligare en liten, möjligen ecklesiastisk senmedeltida anläggning. Redan av Johan-

Fig. 6. »Gävlebohamnar« vid södra Norrlandskusten. Efter: Westerdahl 1989a.

nes Bureus c. 1600 kallas den »Klostret«. Christian Lovén har i en stort upplagd undersökning⁷⁶ sökt att i uppgivna klostertraditioner från 1600- och 1700-talen finna en saklig kärna i de »medeltida appellativen för inrättningar som hade kopplingar till framförallt tiggarrordnarna«, motsvarande *grangier* eller *terminarius*, bland annat i Bure kloster, Vätö i Roslagen och Björnö stenhus, Mönsterås, Småland, i vilket senare redan C.-O. Cederlund⁷⁷ påvisat äldre lämningar. Jan Brendalmo påpekar för övrigt att i Norge betyder traditionen om »kloster« rätt och slätt härbärge eller *sælohus*, där det inte är en faktisk kommunitet.⁷⁸

I Finland omtalas vid åtskilliga tillfällen att »kloster« en gång legat på någon utpekad plats, vid dess kyrka, eller att en sockenkyrka ursprungligen varit kloster, samt även att kloster planerats men aldrig fullbordats; förutom faktiska kloster, som det på Kökar.⁷⁹

Jungfruhamn vid Bjuröklubb i Lövånger, också i norra Västerbotten⁸⁰ hyser en otydlig grund inom en rund bogårdsmur (fig. 7). Namnet kan tolkas som »Den Heliga Jungfruns hamn«, ett namn i så fall

Fig. 7. Jungfruhamnen, Bjurön, Västerbotten, »kapell«-platsen. Foto: CW.

som återkommer som *Jungfru Mariæ hamn* vid Stockholm.⁸¹ Det är osäkert om namnet knutits främst till fiske eller sjöfart. Den enda kända funktionen är faktiskt mötesplats för riksrådet. Som bekant var dock jungfru Maria fiskarnas skyddsmakt i katolsk tid i Norden: »Den førestillinga har vori utbreidd mellom fiskarane at havet og dermed fisken i havet var noko som høyrde jomfru Maria til, havet var stabburet hennar.«⁸² På samma sätt kunde havet ännu långt fram i efterreformatorisk tid i Sverige och Finland kallas »Jungfru Marie visthusbod«, och bland de skotska öarna »Mary's storehouse«. Mariakulten bland fiskarna var och är minst lika utbredd vid Medelhavet.⁸³

En möjlighet är dock att identifiera *Jungfrun* i Jungfruhamn med en vandringssägen eller ett vandringmönster med rötter i legenden om S:a Sunniva i Selje, Sogn og Fjordane, Norge, med ytterligare förgreningar till Ursulalegenden (vidare nedan).

Ett annat problem är att klippan Bjuröklubb knapast har ett ursprungligt namn. Den nutida namnet syftar på byn Bjurön som ligger längre in i bukten. Klippan skulle eventuellt ha kallats *Jungfrun*.⁸⁴ Detta namn skulle alltså ha åberopats i ortnamnet *Jungfruhamn*. I själva verket är det troligt att vi här har att göra med ett namn som varit *tabu*, i enlighet med många andra exempel. Det förutsätter att också ett *noa*-namn funnits. Kanske det helt enkelt är *Klubben*. Chansen finns dock att det i stället är *Bonden*, i likhet med många liknande platser med särskild betydelse i det rituella landskapet till sjöss. Den närmaste klippan med namnet *Bonden* ligger längre söderut mellan Umeå och Nordmaling.⁸⁵ Problemet är då den iakttagelsen att kapellplatser sällan eller aldrig brukar beröras av den äldre fiskemagin, se även nedan. Kan man också tänka sig en senare, avsiktlig, omtolkning från Jungfrun, havsrået, till den Heliga Jungfrun?

På en plats söder om Holmö skärgårdsby utanför Umeå ligger en lämning av ett sannolikt kapell inom ett tydligt inhägnat område om c. 12 x 20 m, att uppfatta som en bogårdsmur. Den kallas *Orrskärs* (eller *Öskärs*-) *kyrkogården*. Traditionen talar om gotlänningar som skall ha fiskat runt ögruppen för länge sedan. Läget utgör ett skyddad hamn i medeltid. Nyligen har en begränsad undersökning givit ett fynd av ett sent 1400-talsmynt.⁸⁶

På fastlandet, men ändå i ett isolerat läge inifrån land, ligger i *Grundsunda* socken i norra Ångermanland en kapellruin eller -grund men utan bogårdsmur i *Kyrkesviken*.⁸⁷ Intrycket är, att kyrkgrunden aldrig blev påbyggd. Någon begravningsplats är inte känd. Däremot finns tydliga spår av annan bebyggelse. Dateringen ligger mellan c. 1200 och 1400. En replipunkt för den inre farleden?⁸⁸

I detta område och söderut finns Gävlebohamnarnas kapell. Intressant i sammanhanget är att Gävle stad, grundad 1446, faktiskt hade ett senmedeltida fiskarkapell på den så kallade *Kapellbacken*, som var försvunnet redan på 1530-talet.⁸⁹ Den äldsta nu stående kapellet i Norrland sägs vara (*Yttre*) *Bergön* i Rogsta, Hälsingland från 1535.⁹⁰ Möjligen är det till och med något äldre. *Prästhus* på Hemsön, Ångermanland, var Gävlebohamn till 1652, då den donerades till Härnösands stad. Platsen har hypotetiskt haft ett kapell från denna tid.⁹¹ Även *Skagshamns* ursprungliga kapell i Ångermanland sägs vara från 1500-tal. Andra uppgifter säger 1683 eller 1730, men det kan betyda nybyggnader eller reparation, vilket för övrigt gäller flera lokaler.⁹² Det finns en distinkt möjlighet att sekvensen av de tidigt belagda kapellen visar på senmedeltid, och att de verkligen har ett samband med uppkomsten av Norrlands första och enda medeltida stad.

Mellan 21 och 25 av de norrländska kapellen hade bevisligen bakgrund, hel eller delvis, i borgare från städer i söder, inklusive Gävle. Detta innebär alltså, att c. 25% av »gävlebohamnarna« hade kapell.

En ytterst anonym lämning ligger på den västra av *Jättholmarna* utanför Hälsinglands norra kust, en inhägnad av stora block med något som påminner om en husruin. Mellan öarna ligger här en viktig rasthamn längs leden, *Jättholmssund*. Lämningen är veterligen inte undersökt, men har delvis karterats av undertecknad. Rester av en trolig medeltida fiskehamn, vid en nutida insjö, har relativt nyligen lokaliserats här.⁹³

På *Drakön* vid Hudiksvalls skärgård i Hälsingland ligger en myr med rester av hus i terrasser. Inbuktningen vid det forna inloppet till hamnen kallas *S:t Olofs hamn*. Liksom den andra *S:t Olofshamnen* vid Selånger innanför Sundsvall och tre andra namn på *S:t Olof* kan de anses markera farleden till landvägen från Sundsvallsområdet mot Nidaros.⁹⁴ Strax intill finns en huslämning med en bogårdsmur (fig. 8). Flera begravingar av drunknade är kända här ännu

Fig. 8. *Drakön*, Hälsingland, kapellplatsen. Foto: CW.

under 1800-talet. Fynden från själva hamnen, idag en helt avsnörd våtmark, tyder i likhet med Kyrkesviken på 1200-1400-tal.⁹⁵

4. Finland

På finländska sidan i Bottniska viken finns färre fiskekapell. Men det på Maakalla i *Kalajoki* och fiskarkyrkan på *Tankar* från 1700-talet, med nuvarande utseende från 1788, utanför Gamla Karleby (Kokkola) är bekanta. Där omtalas också åtskilliga begravningsplatser.⁹⁶ Liksom på många andra ställen omtalas i traditionen särskilt maritimt präglade votivkyrkor som den i *Korsnäs*, södra Österbotten.⁹⁷ *Eskilsö* utanför Kaskö skall även ha hyst en sådan votivkyrka.⁹⁸ I Finlands inland finns också åtskilliga ortnamn på *Kapell-* eller liknande, där det uppges ha legat ett kapell.⁹⁹

På *Signhildsskär* i Ålands hav mellan Åland och Sverige ligger en kapellplats med rund bogårdsmur, omnämnd 1538, vilken undersöktes 1949.¹⁰⁰

I området på och kring fasta Åland finns bland annat det medeltida St Olofskapellet på *Lemböte* nära Mariehamn som troligen fungerat som sjöfarar- och/eller fiskarkapell. Uppgifter om finländska skärgårdskapell har framförallt hämtats från Edgren/Hiekkänen 1993 och Klackenbergs 1992. Norr om Åbo kan nämnas *St Henriks kapell* i Kjölo/Köyliö socken i Satakunda. Det finns totalt 22 objekt i södra Finland och på Åland. Bara två, Lemböte och Signhildsskär, är genomgående byggda av sten, resten bör liksom de nordliga ha varit av trä på stengrund.

Somliga kapell och möjligen även separata kyrkogårdar i Finland kan förbindas med hamnar och öar nämnda i det så kallade itinerariet i kung Valdemar Sejrs jordebok.¹⁰¹

Särskilt gäller sambandet kapellruinen och kyrkogården vid *Kyrksundet* i Hitis skärgårdssocken i sydliga-

ste Finland, undersökt 1938-39 och troligen identiskt med itinerariets *ørsund*. En intressant omständighet är här att, som kan antas eller i varje fall anas vid flera andra platser, själva kyrkogården är äldre än kapellet. Här finns ju även en vikingatida hamnplats med mycket intressanta fynd, troligen delvis av karaktär hedniskt offer.¹⁰²

Jag har svårt att bedöma om inte fisket har varit en lika viktig bakgrund för dessa kapell som sjöfarten längs sjölederna mot Finska viken. Troligen föreligger här, som annorstädes, en kombination av faktorer.

Troligen ger laxfisket det mest intressanta utbytet i norr och det är inte bundet till havet utan till älvmyningarna. Dessutom kontrolleras det redan i högmedeltid helt av världsiga och andliga feodalmakter.¹⁰³ Några skärgårdskapell behövs därför inte. Nästa större aktivitet i norr äger rum kring 1450 och varar en bit in på 1500-talet. Strömmingsfisket är säkert orsaken liksom i senare tid. Det är då en del medeltida kapell tycks komma till, kanske många. Man kan med tanke på tidpunkten inte bortse från den katolska kyrkans kris i slutet av 1400-talet. Kapellen, liksom vissa sjömärken, kan uppfattas som monument över maktens och kyrkans allestädesnärvaro. Samtidigt försvinner dock vad som kanske kan ses som den första generationen, som Kyrkesviken (?), S:t Olofshamnen på Drakön, Gamle hamn på Fårön (nedan). Här spelar visserligen landhöjningen in, men även områdeskontinuiteten verkar delvis bruten.

5. Södra Sverige med några sidoblickar

I skärgårdarna från Stockholm och söderut finns många säsongsfiskehamnar och många öar med fast bebyggelse. Flera har numera kapell, men om de har medeltida ursprung är liksom på andra håll osäkert.

Klosterordnar har också opererat här och haft egendomar, som Runmarö i Stockholms södra skärgård, liksom på Åland, dess kända franciskanerkloster på Kökar¹⁰⁴ eller det på Torkö i Blekinge. Ett exempel på en liknande anläggning är möjligen det så kallade Björnö hus i Småland¹⁰⁵ Vid denna kust fanns redan på 1200-talet etablerade franciskanerkonvent i Visby, Söderköping och Stockholm. Att döma av det faktum att mycket få kapellplatser tycks finnas på de många orter som nämns i itinerariet längs Sveriges östkust tycks här finnas en annan struktur än i Finland.¹⁰⁶ Emellertid finns här flera medeltida kapell, som det på *Enskär* i Bälinge socken, Södermanland.¹⁰⁷

Om de olika öbebyggelserna här haft medeltida kapellplatser är också osäkert. Jag är medveten om att jag utelämnar åtskilliga intressanta fall. Men liksom i Norge finns flera ortnamn, *Kyrk-*, *Körrgårds-*, *Kapellviken* etc., som tyder på dylika. Många gånger finns muntlig tradition, som ger ytterligare detaljer. Det finns all anledning att ta indikationerna på allvar.

Vid en under 1990-talet registrerad medeltida hamnanläggning vid Gloviken på *Kättilö* i Barösund, Östergötland, ligger en husgrund omgiven av något som påminner om en bogårdsmur (fig. 9). Den ligger på öns norra udde, nu kallad *Lotsudden*, men före 1895 tycks den ha hetat *Kapelludden*. Området är av stort maritimhistoriskt intresse, med bland annat en senare tullstation och lotsutkik. Jan Eriksson rapporterar om provundersökningen av grunden.¹⁰⁸ Det blev på flera sätt en lärorik erfarenhet. Det fanns både en härd och en bakugn i den. Byggnaden har eventuellt varit uppförd i korsvirke. Bogårdsmuren förefaller ha haft någon form av överbyggnad. Båda lämningarna har eldhärjats, men har därefter återupbyggts. Dateringen ligger i 1200-1300-tal. Eriksson avför därför just denna lämning som kapell, medan Peter Nor-

man i samma skrift¹⁰⁹ säger sig inte utesluta »sakral anknytning«. Eriksson gissar främst på en hanseatisk handelsstation för omlastning, inklusive även en möjlig funktion för en klosterorden, närmast franciskaner, enligt Jarl Galléns tankar. I och för sig finns också utrymme på udden för ett »egentligt« kapell, men några konkreta lämningar har ännu inte påträffats.

Ett intressant område som redan har nämnts är Gotland med Fårö. Här finns få kapell av skärgårdskaraktär. Men Fårö har ett lätt gåtfullt undantag, *Gamle hamn* eller *S:t Olofs hamn*. Men det är inte heller en egentlig fiskehamn. Den består av en numera från havet avsnörd liten tjärn, i likhet med S:t Olofs hamn på Drakön. Men om stormar på samma sätt varit orsaken till avstängningen har de här yrt in från norr. I själva hamnen har påträffats keramik och ballast, inklusive musselskal från Nordsjön. Harald Munthe daterar avsnörningen till andra hälften av 1300-talet.¹¹⁰ Söder om hamnen ligger en rund inhägnad kyrkogård med en kapellruin, »St Äulas kyrka« på målet. Man kan diskutera huruvida det finns ett samband mellan Gamle hamn på Fårö och trafi-

ken med sältran och vrakgods från *Gotska Sandön*.¹¹¹

Öland har samma struktur som Gotland med små samlingar av sjöbodas som maritima 'satelliter' för byar och gårdar. Under medeltiden uppstod emellertid *Kyrkohamn*, i Ås socken, ett stort säsongsfiskeläge nära sydspetsen. Här fanns det numera rivna kapell¹¹² som en gång under 1200-talet invigdes till Johannes Döparen, det som gav namnet åt fyren *Långe Jan*, ett viktigt sjömärke för dem som färdades i dessa farvatten, Kalmarsund, eller härifrån tvärs över havet mot

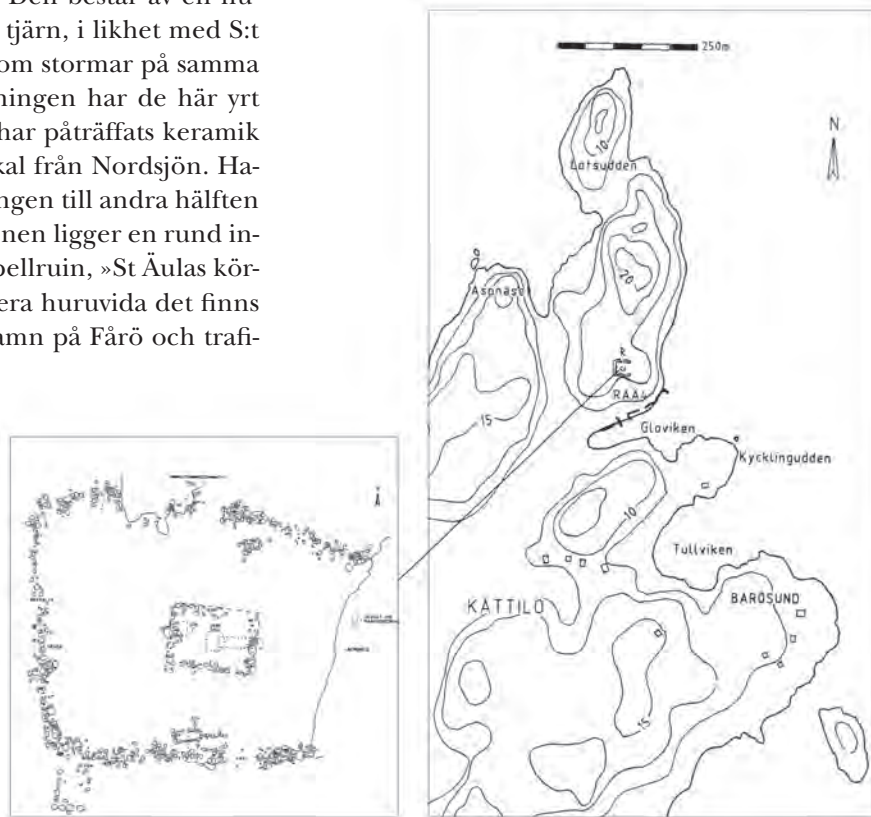

Fig. 9. Gloviken, Kättilö, Östergötland, byggnadslämningar och hamnplats. Efter: Eriksson 1995.

Gotland eller Balticum. På östsidan ligger den kända fiskehamnen *Sikavarp* eller *Kapelludden* med både S:a Britas medeltida stenkapell, ett för Sverige unikt stenkors och senare fyr (fig. 10). Den historiska huvudkällan för området är »Biskop Brasks kapellängd« för Linköpings stift från omkring 1515-16, där de intressanta kapellen betecknas som sådana utan själasörjare, *capelle non curate*, alltså utan präst.¹¹³ Nils Blomkvist visar på de betydande kyrkliga intressena i fisket.¹¹⁴

Skånes kustkapell behandlas av Mats Anglert.¹¹⁵ Det finns vidare många flera platser, bl.a. i Blekinge, men de tas inte upp här. Få är egentliga skärgårdskapell. På Bornholm finns ytterligare ett antal kustkapell.¹¹⁶ Inga övriga traditionsuppgifter är redovisade här av utrymmesskal.

I Bohuslän var de tillfälliga fiskelägena oftast utan kapell. Sådana fanns däremot i de många permanenta bebyggelser som uppstod kring fisket här. Bohuslän har däremot två kända sjömanskyrkogårdar på uthamnen *Vedholmarna* i Fjällbacka skärgård, båda redan nämnda av Peder Claussøn Friis kring 1600.¹¹⁷

Utskärsfiske av den omfattning som krävt särskilda kapell har en avgjord ekonomisk-historisk aspekt. Som en arbetshypotes kan antas, att huvudperioderna för storfisken beror på storskaliga internationella konjunkturen. Den första kan då dateras till efter 1215, då den fjärde Laterankonsiliet inskräppte fastebestämmelserna inom den katolska kyrkan.¹¹⁸ Detta gäller både laxfiske i älvar och kustfiske. I Norden kan effekterna av denna internationella uppgång i efterfrågan kanske ha varit kännbara mot mitten av 1200-talet.

Digerdöden, sortedaunen, år 1350 måste därefter ha inneburit en minst hundraårig svacka. Som tidigare observerats på grundval av materialet från Norrland kommer en uppgång omkring 1450. Det borde stämma även i övriga Norden. Man kan därefter iakt-

taga ett oavbrutet aktivt fiske in mot slutet av 1500-talet. Jag kan inte uttala mig om någon mera betydande nedgång i nyare tid.

Därmed har inte de så kallade »sillfiskeperioderna« markerats särskilt. Troligen har de mera med till-

Fig. 10. *Sikavarp* eller *Kapelludden*, Öland. Stenkors, kapellruin och fyr (s.k. *Heidenstamfyr*). Foto: CW.

fälliga krigskonjunkturer att göra än våldsamt ökad tillgång på sill eller strömming. De kan med Braudelsk terminologi räknas som egentliga *conjonctures*. Men de har också mindre relevans i detta sammanhang, eftersom varken Skåne eller Bohuslän utmärker sig för förekomst av skärgårdskapell, som vi sett snarare tvärtom. Det kan därför tyckas, som om kapellens tillkomst och bruk tidsmässigt är att uppfatta som ett utslag av *la longue durée*.

6. Förhållandet till övertrons eventuellt förkristna landskap

Om detta komplex har jag bara några få kommentarer. Fiskarnas och sjömannens rituella landskap är nämligen ett av de nya ämnen jag skriver om just nu. För de kristna gudstjänstlokalerna kunde man möjligen hävda, att dyrkan är så internationell och alltomfattande att det lokala landskapets specifika punkter varit mer eller mindre ointressanta. Det enda som har haft betydelse för placeringen är platser där folk samlas av olika skäl. Jag är beredd att ifrågasätta detta. Mitt antagande är att placeringen av kapellen både i mikroskala och områdesvis har influerats av en äldre och kanske också parallell rituell tradition.

Somliga sägner och legender kring helgon och kapell kan nämligen också uppfattas på annat sätt än »bara« som kristna vandringssägner. Jag väljer i första hand berättelsen om jungfrun och den iriska kungadottern Sunnivas kloster på Selje, Sogn og Fjordane, Norge, Signhildsskär vid Åland, och Jungfruhamn vid Jungfruhamn vid Bjuröklubb i Västerbotten. Det bör också nämnas, att även i närheten av Selør i Vest-Agder finns ett grund, Danskeflua, dit en liknande berättelse är knuten. Till saken hör att dessa lokaler är av en så speciell betydelse inom sjöfarten att den

också bör ge dem en särskild kognitiv innebörd. Något har jag också påverkats av ideer kring Lindesnes och placeringen till Spangereid på näset i senare tid av sägenmotiven eller mytmotiven om Åslaug Kråka och hennes bröllop med Ragnar Lodbrok.¹¹⁹

Mönstret är inte helt okänt från andra platser, men har oftast vaga konturer. Jag har själv tidigare gissat på en vandringssägen med titeln: *Jungfrulik som flyter iland efter en förlisning. En kyrka (ett kapell) byggs på den plats där hon begravts*.¹²⁰ Förebilden är då traditionerna kring *Jungfruhamn* på Bjurön. Men anknytningen till ett kvinnligt väsen har många andra former.

Till potentialen på området hör också andra *Jungfru-namn*, med eller utan specifik tradition. Givetvis måste även lokaler för *Brud-namn* vara aktuella. De är ganska vanliga i Sverige och Finland och sägs ha att göra med ett brudföljes undergång att göra. I all synnerhet betonas att bruden omkommit. I något fall finns kanske en koppling till gravar vid ett kapell i närheten, men det tillhör ingalunda det vanliga. Naturligtvis kunde man gissa att detta komplex uppkommit genom folktrons upptagenhet med dödens tragik i en alldeles ung, skir kärlek (om nu sådan var aktuell?). Den livsavgörande resan till kyrkan för bröllopet var omgiven av en mycket rik folklore.¹²¹ Men min misstanke är att vi skall förklara detta på ett helt annat sätt, kanske till och med »kosmologiskt«. Det är inte ens säkert att man måste differentiera kraftigt mellan olika drag, som i förstone verkar helt disparata.

Självfallet har det också existerat en förkristet rituellt landskap. Att ta ordet förkristet i sin mun är självklart oansvarigt. Våra källor om annat än vad vi kallar för religion i förkristen tid är mildt talat magert. Religionen är något annat än den folkliga magin och övertron.

Liksom det i senare tid dokumenterade visar den förkristna övertron sannolikt på en grundläggande

kontrast mellan hav och land. Denna kosmologi utpekar alltså vissa platser som särskilt magiskt laddade. I all synnerhet har de ett förhållande just till *jungfrun* (havsrådet), exempelvis *Blå Jungfrun* i Kalmarsund, som är noanamnet för Blåkulla, häxornas hemvist i senare tid.¹²² Det är här jag vill göra en koppling till »jungfruhamnarna« ovan.

Enligt mina preliminära observationer förekommer det mycket sällan att kyrkliga företeelser finns i närheten av dessa »laddade« platser. Kyrkan och vad därtill hör är ju tabu i traditionen. Kyrkans män kan också ha försökt att »omsakralisera« eller »omhelga« en del sådana platser. För detta kan jag hänvisa till en del norrländska kapellplatser vars omgivningar saknar traditioner kring övertro. De fungerar nästan som »hål«, som absolut rensvepta, i en i övrigt kontinuerlig tradition. För Agderkusten har jag ett liknande resonemang kring *Lindenes*, i avseende på hamnarna *Selør* och *Svinør*, eventuella *noa*-namn bägge två, och frånvaron av ett noanamn just på Näset. *Selør* har för närvarande den enda aktuella kapellplatsen. Resonemanget är än så länge mycket preliminärt.¹²³

Även längs Norrlandskusten betydde det otur för en fiskare att ta ombord en kvinna. Undertecknad kan bevittna att denna övertro består än idag här och där. Ändå är parfisket med man och kvinna mycket vanligt i Norrland. Att kyrkan bekämpade sådana föreställningar framgår kanske av målningen i Ulvö kapell, Ångermanland från 1719, där fiskarhustruna är med i den bibliska gemenskapen vid Gennesarets sjö, trots att detta i Bibeln är en explicit manlig scen med enbart Kristi lärjungar.

Med denna korta introduktion till det rituella landskapet till sjöss bortom den kristna begreppsvärlden vill jag bara antyda, att kanske även kapellplatsernas lokalisering kan ge oanade aspekter på övertron

vid kusten. Saken är, som nämnts, under utredning i ett större perspektiv.

7. *Kapellhamnar som centra för maritim kultur och kommunikation*

Kapellhamnarna beskriver varianter mellan säsongvis och fast bebyggelse. Vid Atlanten är det lättare att placera fast bebyggelse, eftersom vintern mestadels är isfri. Vid Östersjön är det flest säsongsfiskehamnar. Fast bebyggelse finns där bara på större öar med större agrara resurser än karga fiskeskär. Flera ingår som en del i vad jag har kallat maritima kulturcentra.¹²⁴ Några hypotetiska antaganden kan göras mot bakgrund av faktiska undersökningar.

Grunden eller basen är en mångsidig hamnfunktion, genom:

- 1) *en nöd- och rasthamn och/eller*
- 2) *en fiskehamn.*
- 3) *en (i så fall avsides) begravningsplats för 'strandvaskare.'*
- 4) *ett eventuellt kapell utan egentlig bogårdsmur (?)*

Därtill har efter frekvens av anlop av fartyg och platsens förutsättningar lagts:

- 5) *en lotsstation, ett eller flera lotshemman, eventuellt med skjutsstation.*
- 6) *en lastageplats med ballastplats, eller flera.*
- 7) *en varvsplats, mest för reparation av haverister.*
- 8) *en sjökrog (ett gästgiveri, taverna etc.), gärna med skjutsstation.*
- 9) *en handelsstation, med magasin.*
- 10) *en tullstation, med den uniformerade överheten representerad.*

och slutligen

11) *en kapellplats med kyrkogård.*

Den egentliga kapellplatsen eller -funktionen med kyrkogård skulle således utgöra toppen i denna hierarki. En önskan om sådant status indicerar inte bara »makt«, men den aspekten tappas gärna bort, och bör därför framhävas här.

Dessa kriterier är baserade på senare tider. Det finns säkert en viss kontinuitet i hamnfunktioner från medeltid, men i övrigt måste differentieras kraftigt mellan lokalerna. Under katolsk tid saknades förutsättningar för handelstation och tullstation. Lotsning kunde däremot utföras av långlotsar utan fast anknytning till skärgården eller av fiskare som var fast bosatta eller säsongsvist ute i skären vid farleden. Däremot kunde tidvis sjökrog eller ett gästgiveri, taverna, *tafernishús*, finnas i medeltid.¹²⁵ Förutsättningen var alltså någon form av fast bebyggelse. Fanns inte denna kan en servicefunktion på sin höjd tyda på ett *sælohús*, en enkel timmerbyggnad för självbetjäning.

Topografi

Ofta ligger kapellhamnarna i ett sund, med möjlighet för utseglning i minst två riktningar, eller på öar med samma fördelar. Kanske kan även en åmynning på fastlandet också ge gott skydd. Placeringen kan ha med äganderätten att göra och en rad andra sociala och kulturella faktorer.

Arkeologiska lämningar

Uttrycken för dessa är lika mångsidiga som funktionerna hos hamnen.¹²⁶ Fornlämningar av denna typ behandlas av Peter Norman.¹²⁷ På land finns rester av kapell och kyrkogård med rund eller kvadratisk

bogårdsmur, husgrunder av boningshus eller säsongsbodar, båthus (naust) och andra hus. I de fall där bogårdsmur saknas till den antagna kapelltomten kunde man eventuellt tänka på hamnmagasin eller liknande. Kyrkor utgjorde ibland själva lagerlokaler. Vid norrlandskusten förvarades som synes nät och andra redskap under vintern i hamnkapellen. I blygsam skala är det, som nämnt, en motsvarighet till de norska lagarnas påpekande att leidangsfartygens utrustning förvarades i kyrkorna när de inte var i bruk. Fynd av medeltida segelduk i norska kyrkor visar också att detta verkligen skedde. Kulturlager finns både på land, vid tunet eller husraden och under vatten, oftast nedanför krog och kapell i hamnen.

En intressant omständighet är att de två koncentrationerna av fynd vid krog/sjögästgiveri och kyrkbyggnad tycks vara ett viktigt och återkommande drag.¹²⁸

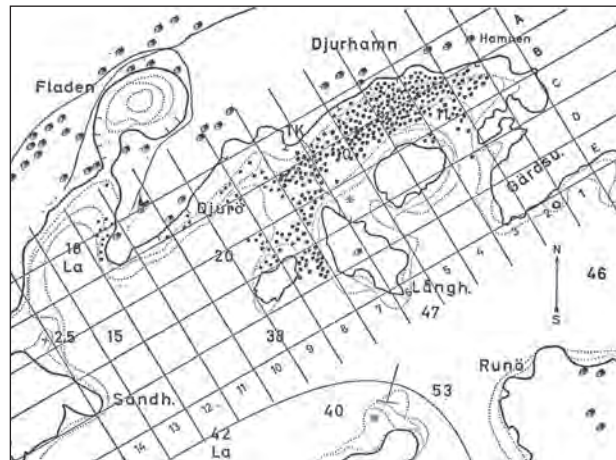

Fig. 11. Djurhamn, Djurö, Stockholms södra skärgård (Cederlund/Lövstrand 1970). Bara ytliga lösfynd har plockats upp. Krogen låg i ruta A 4. Här finns mest fynd. Vid kapellet (A 11) finns fynd i NV men inte i söder, där bottendyn är djup.

Med andra ord kunde man med hjälp av sådan fyndkoncentrationer under vattnet indirekt lokalisera byggnadslämningar på land eller fastställa deras funktion om lämningarna redan är kända. Idén har mig veterligen aldrig kommit till användning.

Fig. 12. Fiskarkapellet på Malören, Norrbotten, byggt 1799 av stadsborgare i Torneå. Foto: CW.

Den andra återkommande koncentrationen av kulturlager är för övrigt bakom den udden där man vände på god bör eller vindkantring.¹²⁹

I närheten av en numera öde kapellhamn kan man finna åbol, moringsfästen i stenrosen, förtöjningsringar i berget, rester av kajer, bryggor, pålningar, rester av sjömärken, naturliga och artificiella, som visat vägen in i hamnen från utsidan. Det kan också finnas lämningar av enkla varvsslipar i närheten, mest för *reparationer* av fartyg. Nästan utan undantag ligger det vrak i hamnen, och ofta även vid inlopp och leder i riktning mot hamnen. En viktig ingrediens som sagt kulturlager, i vatten rör det sig ofta om djurben, keramik och kritpipor. I den mån kofferdifartyg sökt sig in hit för att intaga last finns det mestadels ballastplatser, och då helst under vattnet.

Men uttrycken för fiskemagi som är så vanliga i övrigt söker man nog förgäves. Det visar sig att åtskilliga århundraden efter att kapellet och hamnen fallit ur bruk, har vad jag antagit som kyrklig påverkan utplånat spåren av lokalt baserad magi i närheten. Det visar sig ofta finnas naturföremål, stenar, skär, där passage-riter ägt rum, men de ligger på andra ställen. I Sydnorge är det vanligt med kompassrosor och andra hållristningar i berget, men de har nog inte uppfattats som magiska verkningsmedel. De har kanske snarare en anknytning till lotsuppassning och lotshamnar, men ibland sammanfaller de med kapellhamnarna. Vid Östersjön och även i delar av Norge finns labyrinth lagda i sten vid hamnen och vid själva fiskeplatserna. De äldsta kan ha en anknytning till kyrkan, men knappast de övriga.¹³⁰

7. Några frågor

Frågor som arkeologiska och andra undersökningar av medeltida och eventuellt andra maritima kapell och hamnar bör belysa är bland andra följande:

Vilken är marknaturen på den aktuella ön, krono, kyrka, adel/frälse, allmänning?

Kan man spåra kyrkliga eller andra »feodala« ekonomiska intressen i fisket på platsen?

Vari ligger den faktiska lokala bakgrunden för ortnamn av typ *Kapell-(Kapitel-), Kyrk-, Kors(hus), Kyrkogårds-*?

Kan andra ortnamn/marknamn också sättas i förbindelse med kyrklig aktivitet (helgonnamn, *Böss-, Prästhus-, Prästkammar-*)?

Går det att fastställa om de eventuella lämningarna verkligen har byggts som kapell och dessutom har fungerat som sådant?

Kan man datera byggnaden till en period där ett historiskt perspektiv kan anläggas?

Vad säger den lokala kontexten om orsaken till kapellbygget?

Vad säger traditionen?

Varför fick just denna plats ett kapell och inte andra hamnar?

Kan hamnen knytas till fiske eller sjöfart eller båda två?

Varifrån kom folket som vistades här?

Vilka arkeologiska fynd kan tyda på andra serviceutbud än kapellet, exempelvis koncentrerade kultur lager, vid byggnadslämningar, spår av smedja (smidesavfall, kol), varv (träspån med tjära) och vrak.

8. *Konklusion*

Materialet är förvånansvärt stort. Skärgårdskapellen i Norden är spridda över hela området och antalet måste uppgå till flera hundra, fastän avgränsningen av dem stött på problem. Det finns avgjorda analytiska fördelar i att se dem i ett sammanhang och inte varje land eller varje kust för sig. De regionala skil-

Inaderna tycks knappast vara särskilt markanta, vare sig i katolsk eller i efterreformatorisk tid även om de så kallade gävlebohamnarna kan förefalla vara ett specialfall.

Uppkomsten av förtätningar på kartan tycks följa tidsmässigt koncentrerade konjunkturen inom framförallt fisket. En del har dessutom anknytning till sjöfarten och till ett serviceutbud vid rast- och nödhamnar, som inkluderar begravnings av drunknade främlingar. Men även ett nordiskt perspektiv är otillräckligt på en viss nivå av bakgrundsteckning. Både fiske och sjöfart är beroende av makt och ekonomi i internationell skala. De berörs således av den nödvändiga saltimporten och transporten, särskilt till en fastemarknad i Sydeuropa.

Av nu bevarade kapell är de allra flesta från nyare tid. Utom ett litet fåtal bör de flesta äldre kapell ha samband med ett storfiske som kan dateras efter mitten av 1400-talet. Men fiskets resursområden är tämligen konstanta, varför det utan tvivel finns en potential för äldre kapell från högmedeltid. Ett antagande förlägger tidpunkten till efter fastans inskräpande inom den katolska kyrkan år 1215. Dessa kapell behöver då inte ligga på samma ställe som de senare. Exempel på nybyggnad och flyttning inom samma ö eller ögrupp finns också från senare tid. Kapell innebär en särskild markering av betydelsen för vissa hamnar. Förutom genom indikationer i maktlandskap, i ortnamn och tradition med flera olika element förutom just kapell eller kyrkor, kanske även myter om jungfrur, brudar och andra eventuella spår av ett ursprungligen förkristet rituellt landskap, bör inte minst undervattensarkeologisk inventering kunna peka ut objekt för fältarkeologi på land.

Noter

1. Westerdahl, manus 1.
2. Något berört i Norman 1993, 1995. Men vid Porkala i Finland finns två så kallade pestkyrkogårdar, där man vid 1600-talets slut eller 1700-talets början sägs ha begravt sjömän från Estland, och där vid undersökning påträffades ett sydbaltisk dräktspänne från denna tid. (muntlig uppgift av Henrik Jansson, Helsingfors universitet).
3. Ahlbäck 1936; Westerdahl 1989b s. 108f.
4. Westerdahl a.a. s. 181.
5. Med olika former som *Kabel*/*l*-, *Kapar*- kanske också *Kapitel*- etc.
6. Edgren/Hiekkänen 1993 s. 158.
7. Jfr Kilström, B.I.: Stationer, i KLN 17 s. 51f. med evt kalvarieberg i Bergen, Nordlander 1926; Lexikon der Christl. Ikonographie s. 489-49, Lexikon des Mittelalters: Andachtsbild. Hildebrand 1879-1903, del 2: s. 415 om kalvarieberg i Stockholm; Baedeker 189 s. 6.
8. Nordlander, a.a.
9. Brendalsmo 2001.
10. Ringbom/Remmer 1995 s. 22.
11. Ringbom/Remmer a.a. s. 168.
12. Westerdahl 2003 s. 43, 58, 70.
13. Westerdahl 1987, karta 26 s. 205 .
14. Dessvärre ej markerat i Westerdahl 1987, karta 24.
15. Westerdahl 1989b s. 99.
16. T.ex. Westerdahl 1996, också med andra maritima helgonnamn.
17. T.ex. Ernvik 1955, 1974.
18. Lundström 1983.
19. Jfr uppgifterna kring Ny-Hellesund, Vest-Agder, i Andreassen 1991a.
20. Muntliga uppgifter Jan Lundell, Hälsinglands museum, Hudiksvall.
21. Jfr Gustavsson 1993 s. 174f.
22. T.ex. Kråkön i Hälsingland; Granlund 1980 s. 79.
23. Om gästgiverier i Norge i senare historisk tid se särskilt Munksgaard 1973, 1975, 1980, översiktligt redovisat på kartor för Hordaland i Brekke/red/1993). En gång fanns ett samlat material kring Sveriges alla gästgiverier genom geografen Nils Friberg, sedermera försvunnet från kulturgeografiska inst. vid Stockholms universitet. Friberg omtalade själv detta för författaren som senare förgäves sökte papperen på plats.
24. Holmqvist 1999 s. 21. Fiskelägen finns markerade på 35 kartor från Torneå/Haparanda till Norrtälje i Westerdahl 1987, dock utan större systematik.
25. Lundholm 1991s. 108.
26. Efter Brendalsmo 2001: katalog 19; med hänvisning till Dietrichson 1888 s. 108.
27. Atlas över svensk folkkultur, 1957: karta 1. Jfr det långt större antalet bara för Norrlandskusten i Westerdahl 1987.
28. Se dock Gallén 1993, jfr Lovén 2002.
29. Edgren/Hiekkänen 1993.
30. Lovén a.a.
31. Jfr fiskeristadgan 1766: Plænge Jacobsen 1978; jfr också Haslöf 1955.
32. Den inre var fjällen; jfr Brendalsmo 2001, 2.4.2.
33. Avskrift från senare delen av 1500-talet. Pergament i Stjerneldska samlingen i UUB, jfr Geete: fornsvensk bibliografi suppl. s. 65, även i Jansson, E. Alfred: 1964 I s.22-26.
34. T.ex. Granlund 1980 s. 70.
35. Jfr Bertelsen 2003.
36. Jfr Gren 1989, 1994.
37. Hundstad 2004.
38. Andreassen 1991b.
39. Om liknande namn på *Helg/ö*- se Calissendorff 1964.
40. Jfr Bø 1955. St. Olav är en avgjord traditionsdominant i många delar av Norden inte bara i Norge, t.ex. på Gotland och i södra delen av det botteniska området, gärna med helgonets lokala anknytning förväxlad med pilgrimsvägar mot Nidaros.
41. Historiskt kan den däremot förbindas direkt med förbisegling av kung Sverre 1197, Sverres saga kap. 139, Norges Kongesagaer 1979, III s. 201, samma år med flottan lämnad där av kungen, Sverres saga kap. 142, Norges kongesagaer 1979 III s. 202 och baglerflottan 1207 Sagaen om baglere og birkebeiner, kap. 28 Norges kongesagaer 1979, III s. 317.
42. Nævestad 1999 s. 188 ff.
43. Namnformen *Cabbeløen* är också här av visst intresse, se vidare nedan.
44. Wikander 1987.
45. Andreassen 1991a, Andreassen/Langfeldt 2001.
46. Seløyvintern i Olav den helliges saga kap. 174, Norges Kongesagaer 1979, II s. 65.
47. Mötet mellan Inge och Øystein 1156 i Haraldssonenes saga kap. 30, Norges Kongesagaer 1979 II s. 307, bagler 1207 Sa-

gaen om baglere og birkebeiner kap. 27, 28, Norges Kongesagaer 1979 III: s. 316, 317, »Seløyhøsten« med birkebeiner, kung Inge och Håkon jarl Galen 1207 kap. 34 Norges Kongesagaer 1979 III s.326.

48. Jfr även Westerdahl 2004.
49. Oslo (Sørenga), Bergen (Bryggen) etc; jfr Nævestad 1999 s.192-200.
50. Eller Claud (Claudius) Swart; Bjørnbo/Petersen 1904.
51. Det senare fallet behöver kanske inte syfta på kyrkan, utan korsets tecken kan ha haft andra betydelser, som kungligt eller kejserligt beskydd; jfr Horstmann 1971.
52. Westerdahl 1989b s. 169.
53. Jfr även nedan och Birkeli 1973.
54. Danbolt 1989.
55. Publicerad 1984, cit. efter Brendalsmo 2001 katalog s. 14.
56. Stylegar & Vågen 2001 s. 53.
57. T.ex. Brendalsmo op.cit. s. 5.
58. Ringbom & Remmer 1995: ill.197 s. 169, senare 201, s. 171.
59. Edgren/Hiekkanen 1993, fig. vid s. 166.
60. Efter Ellmers 1972; ill. s. 223, Abb. 167; efter Bruun 1928: 114f, jfr Horsley i Larsen/Rolfesen/red/2004: bild s. 345. Om runda inhägnader se vidare särskilt Brendalsmo/Stylegar 2003.
61. Wikander 1987.
62. Wikander a.a.
63. Låg 1996 s. 391; men jfr även Hundstad 2004, som är mera positiv.
64. Stylegar/Egner 2001; jfr Fuglevik i Johannessen/red/1995 s. 32f.
65. Stylegar 2001, Brendalsmo/Stylegar 2005.
66. Förvanskning av *Kjerrgardsvika*? Men *Käring-*, *Kjerring-* är också en vanlig beteckning på sjömärken av typ stenvarder, kummel, i Norden (jfr Westerdahl in prep. 2005).
67. Historikern Dag Hundstad supplerar här med den version i den muntlig traditionen som samlades till bygdeboken av lokalhistorikern Rasmus Rægevik (1907-1981). Denna version är praktiskt taget identisk med den jag har serverats, men är närmare källan. Rægevik nämner också ortnamnet *Kapittelheia* i närheten av den antagna kapellplatsen:

»Storeøya har Skjærandsund -
Rosnesvåga har gull i munn -
Kjerkevika lengst i vest -
der står kjerke foruten prest«.

Ett exempel på en mångtydig äldre text om Skjernøya presterar Eugen P. Walvig (1929): »Blandt de mest iöinefallende steder er Kirkeviken, og litt lengere nord er den saakalte Kapellheia. Like under den, paa östre side, er der en mur som synes aa ha tjent til husmur eller til grunnmur for et kapell. Rundt plassen er det en jordhaug. Nogen menn fra Stjernesund begynte i sin tid aa grave der; men efter hvad det fortelles fant de bare nogen krukkebrott. Formentlig har de selv brutt gjenstandene istykker med spaden, da det var et arbeide som de ikke hadde forstand paa aa utføre paa rette maaten. Siden har haugen ligget urørt og gjemmer framdeles paa sin hemmelighet. Andre har ment at det er en vikingeborg; men detta er litet sandsynlig, for det er ingen beskyttelse som det gjerne trengtes for en borg. Atter andre har ment at det har vaeret en stor fellesgrav for menn som er falne i et slag. Men den lange muren og forskjellige andre ting tyder paa at førstnevnte antagelse er den rigtige: at det er ruiner efter en kirke eller kapell som blev bygd efter Hellig Olavs tid. Jeg er ogsaa enig med P. Holmesland i at kirken har vaeret beregnet paa sjöfarende, da innbyggerne herute den tid maa ha vaeret ganske faa. Antagelig er kirken gaatt til grunne under svartedöden, da all ferdsel lammedes og befolkningen döde ut.« (Med tack till Dag Hundstad, Mandal, för texten).

68. Wikander a.a., Brendalsmo/Stylegar 2005.
69. Jfr namnet på kapellplatsen *Torekov* i Skåne, se också nedan om Mariadyrkan hos fiskare.
70. Under medeltid stavat *Portyrja*.
71. Som enda medeltida stad i Norrland grundad 1446.
72. Ernst Nygren (utg.): 1932. Privilegier, resolutioner och förordningar för Sveriges städer II 1523-1560. Stockholm. Nr 261, Stockholm 28/11 1557; s. (358-)359:

(2) Item haffwe wij och giffwitt them frij for then humble tull, samelunde fisketull, som them att vtgöre aff theris handel och fiskerij i förn:e Geffle stad tilsagdt och opålagdt ähr, doch med sådane beskeed att the Geffle borgere, som fiskerij brwke wele vnder Helsingeland och Ångermanneland eller the öijer, som ligget til samme landz ender, skole ware förplichtige att giffwe oss hwer tijende tunne aff then fijsk, ehwad slag thet hälst ähr, som ther kommes kan etc.

73. Om just Söderhamn Granlund 1956.
74. Jfr t.ex. Eskeröd 1946.

75. Westerdahl 1989a: karta s 36, även Westerdahl 1987; Eskeröd 1946 hade 87 hamnar.
76. Lovén 2001.
77. Cederlund 1990.
78. Brendalsmo citerar i sin avhandling äldre källor om »Klosteret« på Gryting i Trøndelag; gnr. 47. 48 Gryting søndre og nordre i Sør-Fron sogn.
79. FSF II: 1216 ff, FSH II: 1166,1178, 1179, 1186, 1187, 1193, 1199, 1200, 1212, 1222, 1227, 1246, 1247.
80. Huggert 1978.
81. 1400-tal; Schück 1958.
82. Solheim 1940 s. 177.
83. T.ex. Gambin 2003.
84. Ett försiktigt förslag av Wennstedt 1988 s. 28.
85. Westerdahl 2002b, 2004, manus 2.
86. Sten Sture d.ä. ½ örtug Västerås 1470-1503; muntliga uppgifter av Åke Sandström och Anders Huggert, Umeå, Huggert 2004.
87. Huggert 1978, Grundberg 1989, 1991, 2002.
88. Jfr Westerdahl 1982a.
89. T.ex. Telhammer 1991 s. 86
90. Telhammer op.cit.s. 86, 96.
91. Telhammer op cit. s. 86, jfr Svanberg 1988.
92. Följande grundningsår eller -sekel finns för kapell i Gävlebohamnar:
 - 1) Yttre Bergön, Hälsingland, 1535-.
 - 2) Iggön (Kapellskär), Gästrikland, till 1544.
 - 3) Gävle stad, till c. 1560.
 - 4) Skagens kapell, Ångermanland (1500-tal?), 1683.
 - 5) Bålsön, Hälsingland, 1603 (jfr Telhammer loc.cit., men enligt tradition byggt av fiskare från Oxhalsö, Blidö, i Stockholms skärgård).
 - 6) Störjungfrun, Hälsingland, 1619 (ristning i virket; på dörren står 1547).
 - 7) Ulvön, Ångermanland, 1622 (efter ristning).
 - 8) Norrfällsviken, Ångermanland, 1649.
 - 9) Bönhamn, Ångermanland 1650.
 - 10) Agön, Hälsingland, 1660.
 - 11) Trysunda, Ångermanland, 1654.
 - 12) Barsta, Ångermanland, 1665.
 - 13) Grisslan, Ångermanland, 1600-tal.
 - 14) Bremön, Medelpad, 1685.
 - 15) Lörudden, Medelpad 1600-tal, c. 1620, nybyggt 1727.
 - 16) Skeppsmalen, Ångermanland,, 1600-tal/1799.
 - 17) Kråkö, Hälsingland, 1736.
 - 18) Berghamn, Ångermanland, 1756.
 - 19) Barsviken, Ångermanland, 1762.
 - 20) Skeppshamn, Medelpad 1624, flyttat 1768.
 - 21) Marviksgrunnan, Ångermanland, 1771.
 - 22) Kuggörarna, Hälsingland, 1778 (nämnt 1767).
 - 23) Rövikshamn, Medelpad, 1782 (nu flyttat).
 - 24) Åstholmen, Medelpad, 1788.
93. Muntlig uppgift av Jan Lundell, Hälsinglands museum, Hudiksvall.
94. Westerdahl 1989b s.184.
95. Huggert 1978, Lundström 1981.
96. Jfr Ehnholm 1944 s. 26, Sjöberg 1925 s. 26.
97. FSF II: 1229.
98. FSF II: 1227.
99. Jfr vidare FSF II i allmänhet..
100. Ringbom/Remmer 1995 s.168 ff, jfr FSF II: 1223.
101. Sannolikt nedskrivet c. 1300, jfr Modéer 1937 och Westerdahl 1990. Jfr Gallén 1989, 1993.
102. Edgren 1995 s. 51.
103. Jfr Wallerström 1995.
104. Gustavsson 1993, 1994, 1997; jfr Gallén 1989, 1993.
105. Lovén 2001.
106. Edgren/Hiekkänen 1993.
107. Peter Norman, Stockholm, har vänligen upplyst att detta kapell står centralt för honom i ett projekt som han för närvarande bedriver tillsammans med Johan Rönby vid Södertörns Högskola. Projektet heter »Förmoderna skärgårdsmiljöer« och behandlar resursutnyttjandet och de mentaliteter som styr detta. Kapellet, som nu daterats till högmedeltid, har tydligen bakgrund i sjöfart. Fiskelaget tillhör helt efterreformatorisk tid.
108. Eriksson 1995.
109. Norman 1995b s. 73.
110. Munthe 1942.
111. Westerdahl 1977 etc.
112. Borg 1975.
113. Script. Rer. Suecic. III sectio posterior XXIX Capelle et monasteria diocesis Lincopensis. Sthlm 1876 s. 295-296:

Anne in scopulis (S. Annas kapell in Hammarkind)
Antonii circa (Rhyz. Curie)
Capella Stegaholm
Capella Stegaborg

Beati Johannis in Ramshäll (Berg i Söderköping)
 Reuaroos
 Laurentii Sudecopie
 Capella Hendelop (p)
 Capella Norcopensis
 Jeorgii Lincopie
 Ladingalunda (Lagerlunda, Kärna: Kapellsån, Kappellet, gård)
 Sancti spiritus Sudercopie
 Sancti spiritus Lincopie
 Beate Birgitte circa Motala
 Jeorgii Skeningie (hospit.)
 Domus sancti spiritus ibidem
 Crucis in Granby (Aska/St Petri)
 Sancti spiritus Vastenis
 Sancti Petri ibidem
 Jeorgii ibidem
 Gertrudis ibidem
 Capella in Holawed (Uppgränna)
 Beati Botolphi
 Laurentii in Visinxö
 Jeorgii Jenecopie
 Sancti Spiritus ibidem
 Beati Petri ibidem
 Capella Valburgis
 Crucis circa Husbyfyöll
 Capella Pata (Pataholm)
 Capella Strömssrum
 Jeorgii Calmarnie
 Sikavarp in Ölandia (Långöre kapell, Bredasäter s:n)
 Elauí Borchholm
 Eremitorium Vastenis
 Sancti Olauí in Böda
 Sancti Ottonis in Hogaby
 Sancte Margarete i Ronsten
 Sancti Kanuti in Algotzrum
 Beati Stephani Graesgård alias Barbare
 Beati Johannis in Kyrkiohaffn
 Sancti Sigfridi in Hagaby in Möre (Högaby, nu i ruiner)
 Capella in Kumblamad sancti Olauí (Ljungby kapell, Södermöre)
 Capella Boskulla circa Krakarum sancti Botolffi
 Sancti Gertrudis circa Cronabaek
 Sancti Jeorgii circa Stegeholm

46 st, varav 6 S:t Göran (spetälskehospital), 5 Helgeands(hus),
 högst ett dussin i egentlig mening maritima.

114. Blomkvist 1979a, 1979b.
115. Anglert 1986.
116. Bland andra uppgifter samlade av Jes Wienberg, Lund, till slut till fågnad för undertecknad.
117. Friis 1881. p. 279: (Dyngje/Dingle) "derudenfore ligger Nordervedholm, er en god Hafn under, oc er en Kirckegaard eller Begrafuelsested paa denne Øe for Fiskere oc Skibsfolck, lige saa oc er paa Sudervedholm«.
118. Jfr Wallerström 1995.
119. Stylegar 2004, Westerdahl 2004.
120. Westerdahl 1989b s. 78.
121. Jfr t.ex. Hildebrand: Sveriges medeltid. Troels-Lund har flera delar av sin klassiska Dagligt liv i Norden som ägnas helt åt förlovnings och bröllopets kulturhistoria.
122. Se Modeer 1927. Olaus Magnus skriver (Historia 1555; 1976; 2:23):

»Vidare bör nämnas, att ej långt från öns (Ölands) norra strand höjer sig en väldig klippa, hvilken sjöfolket, för att undvika dåliga förebud och storm på hafvet, kallar Jungfrun, och de som uppehålla sig i hennes hamn pläga gifva ställets ungmör små skänker, vantar, sidenskärp o.dyl. såsom en slags vängåfva för att blidka dem. Det ser också ut som om de finge erfara att ställets gudom ej vore otacksam därför, alldenstund det enligt en gammal sägen någon gång skall hafva händt, att en gifvare hört en röst, som befallit honom att lämna hamnen, därest han ej vill äfventyra sitt lif; och genom att lyda rådet har han undgått faran, medan de öfriga förgåtts. På detta berg lära vissa tider af året nordiska häxor hålla möte.«

123. Westerdahl 2004, manus 2.
124. Westerdahl 1982b: för hamnar även Westerdahl 1997, 1998a & b.
125. Jfr pionjären Morcken 1983, som dock bör läsas kritiskt, särskilt vad beträffar en faktiskt genomförd systematisk uppbyggnad i Norge.
126. Jfr Westerdahl 1998a, b.
127. Norman 1993, 1995a.
128. Cederlund/Lövstrand 1970 för Djurhamn i södra delen av Stockholms skärgård där båda finns (fig.11), och för Hesnes

i Aust-Agder undersökningar vid gästgiveriet av Norsk Sjøfartsmuseum, också från slutet av 1960-talet; även Westerdahl 1989b s. 100 ff.

129. Författarens egen erfarenhet, muntlig information särskilt av sportdykaren Nils Aukan, Kristiansund.
130. Jfr Kraft 1982, Westerdahl 1996a.
- * Med särskilt tack till Jan Brendalmo, Oslo, för tillgång till hans avhandling, och Jes Wienberg, Lund, för en ganska uttömmande lista över kustkapell och referenser till dessa från Sverige, Finland och Bornholm.
 - * Med tack även till Dag Bertelsen, Jakobsli/Trondheim, Kenneth Gustavsson, Mariehamn, Markus Hiekkänen, Helsingfors, Magnus Holmqvist, Härnösand, Anders Huggert, Umeå, Dag Hundstad, Mandal, Henrik Jansson, Helsingfors, Jan Lundell, Hudiksvall, Mirja Miettinen, Helsingfors, Svein Mjåevtedt, Kristiansand och Frans-Arne Stylegar, Kristiansand.

Litteratur och referenser

- Ahlbäck, Olav: Kaparkullen och Heligån. *Budkavlen 1936*. Åbo.
- Andreassen, Jostein: 1991a. På spor etter Olavskapellet i Ny-Hellesund. Ertzeid, S./et al.: *Ny-Hellesund. Kulturbilder fra en uthavn på Sørlandet*: 33-39. Søgne 1991.
- Andreassen, Jostein: 1991b. Hellevardene. Ertzeid, S./et al.: *Ny-Hellesund. Kulturbilder fra en uthavn på Sørlandet*: 27-32. Søgne 1991.
- Andreassen, J. & J.G. Langfeldt.: Kapellet og gravplassen ved Olavsundet. *Agder Historielag Årsskrift 2001*: 97-111.
- Anglert, Mats: Medeltida kapell i Skåne – en första sammanställning. *Medeltiden och arkeologin. Festskrift till Erik Cinthio*. Lund studies in medieval Archaeology 1. Lund 1986: 117-129.
- Atlas över svensk folkkultur*. Kungl Gustav Adolfs Akademien under medverkan av Dialekt- och Folkminnesarkivet. Uppsala I. Materiell och social kultur. (Karta 2. Säsongsfiskeplatsernas förekomst i Sverige och Finland). Uddevalla 1957.
- Baedeker: 1898. Südbayern, Tirol, Salzburg.
- Bertelsen, Dag: Kristne stedsnavn- til besvær eller som kilde til kunnskap? *Heimen* 40, 2003: 49-59.
- Birkeli, Fritiof: *Norske steinkors i tidlig middelalder. Et bidrag til belysning av overgangen fra norrøn religion til kristendom*. Skr. utg. av Det Norske Videnskaps-Akademi i Oslo. II. Hist.-Filos. Klasse Ny Serie No 10. Oslo 1973.
- Bjørnbo, A.A. & C.S. Petersen: *Fynboen Claudius Claussøn Swart, Nordens eldste Kartograf*. Mém. De l'Académie Royale des Sciences et

des Lettres de Danemark. København 1904.

- Blomkvist, Nils: Medieval Eketorp and contemporary turn-over places on Öland. *Eketorp. Fortification and Settlement om Öland, Sweden. The setting*: 61-100. Stockholm 1979a.
- Blomkvist, Nils: Kalmars uppkomst och äldsta tid. Hammarström, I. (red.): *Kalmar stads historia I*. Kalmar 1979b.
- Borg, K.: Capella beati Iohannis in Kyrkiohaffin. Engström, B. (red.): *Ås. Socknen på Ölands sydspets*. Nacka 1975.
- Brekke, N.-G. (red.): *Kulturhistorisk vegbok Hordaland*. Hordaland Fylkeskommune. Bergen 1993.
- Brendalmo, Jan: *Kirkebygg og kirkebyggere. Byggherrer i Trøndelag ca. 1000-1600*. Publicerad doktorsavh., Tromsø 2001.
- Brendalmo, Jan & Frans-Arne Stylegar: Runde kirkegårder. *Fortidsminnesforeningen Årbok 2003*: 164-176.
- Brendalmo, Jan & Frans-Arne Stylegar: Om kirkesagn og sagnkirker. Muntlig tradisjon og stedsnavn som kilder for kirkeforskningen. *Hikuin* 30, 2005: 69-93.
- Bruun, Daniel: *Fortidsminder og Nutidshjem paa Island*. København 1928.
- Calissendorff, Karin: Helgö. *Namn och Bygd*. Uppsala 1964.
- Cederlund, Carl-Olof: *Arkeologi under vatten*. Stockholm 1970.
- Claussøn-Friis, Peder: Norriges og Omliggende Øers sandfferdige Bescriffuelse. Densamme: *Samlede skrifter*, udg. G. Storm, Kristiania 1881.
- Danbolt, Gunnar: Hva bildet kan fortelle om møtet mellom hedenskap og kristendom. Andrén, Anders (red.): *Medeltidens fødsel. Symposier på Krappereups borg I*: 233-260. Lund 1989.
- Dietrichson, Lorentz H.S.: Sammenlignende Fortegnelse over Norges Kirkebygninger i Middelalderen og Nutiden. Christiania 1888.
- Edgren, Helena & Markus Hiekkänen: Havet, kapellen och franciskanerna. *Hikuin* 20: 171-186. 1993.
- Edgren, Torsten: Kyrksundet i Hitis. Ett arkeologiskt forskningsprojekt kring en av »det danska itinerariets« hamnar i sydvästra Finlands skärgård. *Budkavlen* 1995: 48-66.
- Ehnholm, Gunnar: Fisket under 1400- och 1500-talen i Kvarkens skärgård. *Budkavlen* 23, 1944: 116-132. Åbo.
- Ellmers, Detlev: *Frühmittelalterliche Handelsschiffahrt in Mittel- und Nordeuropa*. Offa- Bücher 28. Neumünster 1984 (1972).
- Eriksson, Jan: Kapelludden. En medeltida hamnanläggning vid Barösund. *Östergötlands skärgård. Meddelanden från Östergötlands länsmuseum* 1995: 61-65.
- Ernvik, Arvid: *Olav den helige och Eskoleia. Studier i Värmlands medel-*

- tidshistoria*. Skrifter utg av Värmlands museum 2. Karlstad 1955.
- Ernvik, Arvid: *Att resa i Värmland* 1-2. Stockholm 1974..
- Eskeröd, Albert: Gävlebornas strömmingsfiske. Humbla, Ph. (red.): *Ur Gävle stads historia*. Gävle 1946.
- Finlands svenska folkdiktning* (FSF) II. Sägner. 1. Kulturhistoriska sägner. Skrifter utg. av Svenska Litteratursällskapet i Finland CCI. Helsingfors 1928.
- FSF =se ovan.
- Gallén, Jarl: Kökar, klosterbröderna och havet. Ericsson, C.H./Montin, K. (red.): *Maritima medeltidsstudier. Jungfrusund* 2: 15-57. Åbo 1989.
- Gallén, Jarl: Det »Danska itinerariet«. Franciskansk expansionsstrategi i Östersjön (red. J. Lind). *Svenska Litteratursällskapet i Finland*. Helsingfors 1993.
- Gambin, Tim: Chapels and Navigation in Medieval Gozo. A. Brysbaert (et al., eds): *SOMA 2002. Symposium on Mediterranean Archaeology*. University of Glasgow, Department of Archaeology 15-17 Febr. 2002. BAR Int. Ser. 1142: 35-43. Oxford 2003.
- Granlund, John: How Fishermen Became Burghers. *Arctica, Studia Ethnographica Upsaliensia* XI. Uppsala 1956.
- Granlund, John: Fiskarekapell på den svenska ostkusten. *Gustav Adolf Akademiens årsbok 1979*: 69-111. Uppsala 1980.
- Gren, Leif: Platon mitt i byn. Kyrksöcknens uppkomst ur monumentologisk synpunkt. *Mänsklighet genom millennier. En vänbok till Åke Hyenstrand*: 63-71. Stockholm 1989.
- Gren, Leif: Petrified Tears. Archaeology and Communication Through Monuments. *Current Swedish Archaeology Vol 2. 1994*: 87-110.
- Grundberg, Leif: *Kyrkesviken. Korologi, kronologi, karaktär*. Upps för C 1 i ark. Umeå univ, vt 1989. Ej public.
- Grundberg, Leif: 1000 år kring Risöfjärden. Arkeologiska undersökningar inom Risöfjärdsprojektet 1990-1991. Grundberg, L./Edblom, L. (red): *Arkeologi nolaskogs. Fornlämningar, fynd och forskning i norra Ångermanland*: 131-144. Örnsköldsvik 1991.
- Grundberg, Leif: »Där som inga lagliga köpstäder äro...« Medeltida urbaniseringstendenser i ett norrländskt perspektiv. *Bebyggelsehistorisk tidskrift nr 42 2001*: 75-102. Stockholm 2002.
- Gustavsson, Kenneth: Undersökningar vid franciskanerkonventert på Kökar. *Hikuin* 20: 171-186. Aarhus 1993.
- Gustavsson, Kenneth: Franciskanerklostret på Kökar. Nytt ljus över medeltiden i Skärgårdshavet. *Historisk Tidskrift för Finland nr 3 årg. 79, 1994*: 494-518.
- Gustavsson, Kenneth: Hamnö. En medeltida klostermiljö i skärgården. I serien *Sevärt* utg. Museibyran, Landskapsstyrelse. Mariehamn 1997.
- Hasslöf, Olof: Västnordiskt kustfiske under medeltiden. Särtr ut *Nordisk Kultur XI-XII A Fångst, jakt och fiske*. 1-18. Oslo 1955.
- Hildebrand, Hans: *Sveriges medeltid I-III*. Sthlm. del I: 1, 1879, II 1894, del II, 1884-1898, del III, 1898-1903. Stockholm 1879-1903.
- Holmqvist, Magnus: Närfiske och utbölingsfiske. *Tidsspår. 1997-99. Hembygdsbok för Ångermanland och Medelpad*: 21-26. En annan version, Närfiske och utbölingsfiske i Västernorrland. Några reflexioner rörande fiskelägenas utveckling. *Norrfällsvikens Kapell 350 år 1649-1699*: 7-15. Härnösand 1999.
- Horsley, Timothy: The Use of Geophysical Techniques for Archaeological Investigation. Larsen, J.H. & P. Rolfsen (red): *Halvdanshaugen – arkeologi, historie og naturvitenskap*. Universitetets Kulturhistoriske museer. Skrifter nr 3. Oslo 2004.
- Horstmann, Hans: Die Rechtszeichen der europäischen Schiffe im Mittelalter. *Schriften des Deutschen Schiffahrtsmuseums Bd 1*. Bremerhaven 1971.
- Huggert, Anders: S:t Olofs hamn på Drakön, Kyrkesviken i Ulträ och Jungfruhamn på Bjurön. Baspunkter vid medeltidens segelled längs Norrlandskusten. A. Huggert (red): *Studier i norrländsk forntid. Till Ernst Westerlund 9 november 1975*. Acta Bothniensia Occidentalis. Skrifter i västerbottensk kulturhistoria 1: 77-93. Umeå 1978.
- Huggert, Anders: Ett senmedeltida kapell på Holmön. *Västerbotten nr 4/2004*: 42-51.
- Hundstad, Dag: *Sørlandske uthavnssamfunn- fra maritime monokulturer til fritidssamfunn*. Hovedfagsopgave i historie våren 2004. Universitetet i Bergen 2004.
- Jansson, E.Alfred: *Skärgårdsliv i forna tider. Fiskeskären, Runmarö, Nämndö*. Stockholm 1964.
- Johannessen, Dag H. (red): *»La oss bygge et hus for Herren«*. Mandal Historielag, Mandal 1995.
- Klackenberg, Henrik: *Moneta nostra. Monetariseringen i medeltidens Sverige*. Lund Studies in Medieval Archaeology 10. Diss. Stockholm 1992.
- KLNM: Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid.
- Kraft, John: Labyrinter i magins tjänst. C. Westerdahl (red.): *Bottnisk Kontakt*: 90-101. Örnsköldsvik 1982. Tillsammans med Bo Stjernström: Dokumentation och klassificering av labyrinter: 101-112. *Lexikon der Christlichen Ikonographie* (E. Kirschbaum). Roma/Freiburg 1968.

- Lexikon des Mittelalters*. München, Zürich etc.
- Lovén, Christian: Kloster, klosterliknande inrättningar och kloster-traditioner. *Fornvännen* 96 2001: 243-266.
- Lundholm, Kjell: Fiskarkapell vid Norrbottenskusten. *Bebyggelsehistorisk Tidskrift (Övre Norrlands kyrkor) nr 22*: 103-114. Stockholm 1991.
- Lundström, Per: Ett medeltida fiskeläge på Drakön -Sankt Olofs hamn. Skoglund, G. (red): *Gårdar, borgar och hamnar i det äldsta Hälsingland*: 5-37. Umeå 1981.
- Lundström, Per: Främlingars hamn. *Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitetsakademiens Årsbok*. Stockholm 1983.
- Låg, Torbjörn: *Ålders historie I, 800-1350*. Kristiansand 1996.
- Modéer, Ivar: Blå Jungfrun i den litterära traditionen. *Stranda* (Stranda härads Hembygdsförening) 1927: 16-38.
- Modéer, Ivar: Något om namnformerna i kung Valdemars jord-bok. *Namn och Bygd* 1937.
- Morcken, Roald: *Sjöfartshistoriske artikler gjennom 20 år. Articles on maritime history through 20 years*. Bergen 1983.
- Munksgaard, Jan Henrik (med N.G. Brekke): *Gamle handels- og gjestgiversteder på Vestlandet. Del 1. Ytre Hordaland*. Historisk Museum. Bergen 1973.
- Munksgaard, Jan Henrik: *Gamle handels- og gjestgiversteder på Vestlandet. Del 2. Midtre og Indre Hordaland*. Historisk Museum. Bergen 1975.
- Munksgaard, Jan Henrik: *Gamle handels- og gjestgiversteder på Vestlandet. Del 3. Sogn og Fjordane*. Skrift nr 1 fra Kystmuseet i Sogn og Fjordane. Bergen 1980.
- Munthe, Harald: Om Gamle hamn på Fårö. *Gotländskt Arkiv*. Visby 1942. Även i M. Stenberger (red.): *Gotländska studier tillägnade Richard Steffen*. Lund 1942.
- Nordlander, Johan: Ett ångermanländskt kalvarieberg. *Fornvännen* 1926 (H. 3): 163-170.
- Norges Konge-Sagaer I-IV*. Oslo 1979. Övers. till norska: 1,2 Anne Holtsmark/Didrik Arup Seip, 3 Dag Gundersen/Finn Hødne-bø, 4 Anne Holtsmark/Finn Hødnebo.
- Norman, Peter: *Medeltida utskärsfiske. En studie av fornlämningar i kustmiljö*. Nordiska museets Handlingar 16. Diss. Stockholm 1993.
- Norman, Peter: *Sjöfart och fiske. De kustbundna näringarnas lämningar*. Fornlämningar i Sverige 3. Riksantikvarieämbetet. Stockholm 1995.
- Norman, Peter: Gravar – hamnar – vårdkasar. Fornminnesinventering i Östergötlands skärgård. *Östergötlands skärgård. Meddelanden från Östergötlands länsmuseum* 1995: 66-74.
- Nævestad, Dag: Lokaliserte middelaldervrak i Øst-Norge. Oversikt og status for kyststrekningen fra svenskegrænsen til Rogaland. *Norsk Sjøfartsmuseum. Årbok* 1998: 159-207. Oslo 1999.
- Olaus Magnus: *Historia de gentibus septentrionalibus*. Romae 1555. Facsimile, København 1970. Svensk övers. 1976, Östervåla.
- Plænge-Jacobsen, Sigbrit: *1766 års allmänna fiskestadga*. Studia Historica Upsaliensia 98. Diss. Uppsala 1978.
- Ringbom, Åsa & Christina Remmer: *Ålands kyrkor Vol. 1. Hammarland och Eckerö*. Mariehamn 1995.
- Schück, Adolf: Jungfruhamn. *Historisk Tidskrift* (Sverige) 1958.
- Simonsen, Povl: *Fiskerbonden i Nord-Troms 1300-1700 belyst ved tuftgravinger*. Publikasjon nr 1 fra Helgøyprosjektet. Univ. i Tromsø/NAVF. Tromsø 1980.
- Sjöberg, H.R.A.: *Livet bland Kvarkens söner och döttrar I-II*. Vasa 1925.
- Solheim, Svale: *Nemningsfordommer ved fiske*. Det Norske Videnskaps Akademi. Diss. Oslo 1940.
- Stylegar, Frans-Arne: Bidrag til en sagnkirkes arkeologi: et stolpebygget kapell fra høymiddelalderen i Åseral. *Fortidsminneforeningens Årbok* 2001: 125-136.
- Stylegar, Frans-Arne & Astri H. Egner: *Rapport fra de arkeologiske undersøkelserne på Sånnum juli 2001*. Vest-Agder Fylkeskommune, Kristiansand 2001.
- Stylegar, Frans-Arne: Åslaug-Kråka fra Spangereid og Ragnar Lod-brok: om Lindesnesområdet som kulturell »melting pot« i vikingtid og tidlig middelalder. *Den nordiske histories fader. Tormod Torfæus. Karmøyseminariet* 2002: 128-161. Haugesund 2004.
- Stylegar, Frans-Arne & Inger Vågen: *Signaturer fra en annen tid. Hidrehistorie, sagn og stedsnavn*. Kystmuseet Fedrenes Minne, Hidra 2001.
- Svanberg, Per: Hemsö kapell – vadan och varthän? I: *Ångermanland-Medelpad* 1988: 169-188.
- Telhammer, Ingrid: Fiskarkapell efter södra och mellersta Norrlands-kusten. *Bebyggelsehistorisk Tidskrift (Övre Norrlands kyrkor) nr 22* 1991: 85-102. Stockholm 1992.
- Troels-Lund: *Dagligt liv i Norden i det sekstende aarhundrede I-XI*. København 1908-14.
- Wallerström, Thomas: *Norrboten, Sverige och medeltiden. Problem kring makt och bosättning i en europeisk periferi*. Del 1. Lund Studies in Medieval Archaeology 15:1. Diss. Lund 1995.
- Walvig, Eugen P.: *Skjernøyas historie. Nogen spredte oplysninger. Føljetong till »Lindesnes«* 1929.

- Wennstedt, Ola: *Jungfruhamn och Dödmanskär. En studie över ortnamn i Lövvångers sockens kustområde*. Centre for Arctic Cultural Research. Umeå University. Research Reports nr 10. Umeå 1988.
- Westerdahl, Christer: Förhistoria, Fornlämnings- och fyndområden. Å. Rehnrström & C. Westerdahl (red.): *Gotska Sandön – en tvärfacklig beskrivning*. Föreningen Natur och samhälle i Norden. Publikation nr 8. Stockholm 1977.
- Westerdahl, Christer: 1982a. Kyrkesviken- några notiser med en bakgrund. C. Westerdahl (red): *Bottnisk Kontakt I. Maritimhistorisk konferens. Örnsköldsvik febr. 1982*. Skrifter från Örnsköldsviks museum 1: 6-11. Örnsköldsvik 1982. Tillsammans med Urve Miller: Kyrkesviken- orienterande biostratigrafiska undersökningar samt strandlinjeförskjutningen i norra Ångermanland: 11-14.
- Westerdahl, Christer: 1982b. Om maritima kulturcentra med utgångspunkt från Norrlandskusten. Westerdahl, C. (red): *Bottnisk Kontakt I. Maritimhistorisk konferens. Örnsköldsvik febr. 1982*. Skrifter från Örnsköldsviks museum 1: 87-90.
- Westerdahl, Christer: *Norrlandsleden II. Beskrivning av det maritima kulturlandskapet*. Rapport från en inventering i Norrland och norra Roslagen 1975-1980. The Norrland Sailing Route II. Description of the maritime cultural landscape. Report from a survey in Norrland and northern Roslagen, Sweden, in 1975-1980. Arkiv för norrländsk hembygdsforskning XXIII 1987. Härnösand 1987.
- Westerdahl, Christer: 1989a. *En kulturgräns nolaskogs*. Örnsköldsviks museums småskriftserie 20. Örnsköldsvik 1989.
- Westerdahl, Christer: 1989b. *Norrlandsleden I. Källor till det maritima kulturlandskapet*. En handbok i marinarkeologisk inventering. The Norrland Sailing Route I. Sources of the maritime cultural landscape. A handbook of maritime archaeological survey. Arkiv för norrländsk hembygdsforskning XXIV. Härnösand 1989.
- Westerdahl, Christer: The Maritime Itinerary of the Tax Register of King Valdemar Sejr of Denmark (1202-1241). *Deutsches Schifffahrtsarchiv 13, 1990*: 325-375. Bremerhaven.
- Westerdahl, Christer: 1996a. Stone maze symbols and navigation. A hypothesis on the origin of coastal stone mazes in the north. *The International Journal of Nautical Archaeology (IJNA) 24/4, November 1996*: 267-277. London etc. 1996.
- Westerdahl, Christer: 1996b. St. Clemens är ditt helgon! Skepps-symbolik med religionshistorisk bakgrund. Korta anteckningar. *Marinarkeologisk Tidskrift 4/1996*: 20-23.
- Westerdahl, Christer: En bortglömd värld i utskären – natthamnar i Bottniska viken. Om Nyströms seglingsbeskrivning 1788. B. Wännström (red.): *Bottnisk Kontakt VIII*: 115-121 (med facsimile av Nyström 1825: 122-130). Piteå 1997.
- Westerdahl, Christer: 1998a. Hamnar – förenar människor på land och vatten. *Marinarkeologisk Tidskrift nr 3/1998*: 4-7.
- Westerdahl, Christer: 1998b. Hamnar – förenar människor på land och vatten. *Marinarkeologisk Tidskrift nr 4/1998*: 10-15.
- Westerdahl, Christer: 2002a. The ritual landscape at sea. K. Krueger/Cederlund, C.O. (Eds): 2002. *Maritime Archäologie heute. Maritime Archaeology Today. Third International Marine Archaeological Conference of the Baltic Sea Area (2001)*: 51-72. Rostock 2002.
- Westerdahl, Christer: 2002b. Vänerns magi. Sjöns rituella landskap. *Vid Vänern- natur och kultur. Vänermuseets årsbok 2002*: 42-77. Lidköping 2002.
- Westerdahl, Christer: 2003a. Vänern- landskap, människa, skepp. Skärhamn 2003.
- Westerdahl, Christer: 2003b. Holy, profane and political. Territoriality – extraterritoriality. A problem with borders. Some notes and reflections. G. Bäärnhielm (et al., red.): *Accurata descriptio. Studier i kartografi, numismatik, orientalistik och biblioteksväsen tillägnade Ulla Ehrensward*. Kungliga Biblioteket: 467-495. Stockholm 2003.
- Westerdahl, Christer: Lindesnes och sjömäns dopseder. *Agder Historielag. Årsskrift nr 80 2004*: 105-136.
- Westerdahl, Christer (in prep. 2005). Sjömärken på Agder. Kulturhistorisk bakgrund. (arbetstitel). Till *Norsk Sjöfartsmuseum Årbok 2006*.
- Westerdahl, Christer: 2006. Äldre sjömärken. En nordeuropeisk bakgrund. *Norsk Sjöfartsmuseum Årbok 2006*.
- Westerdahl, Christer (manus 2): Contrasts in Action. On the structure of environmental magic and ritual.
- Wikander, Johan Anton: *Gamle havner ved Grimstad*. Selskapet for Grimstad Bys Vel. Narvik 1985.